

Lucian T. Butaru

Introducere în metodologia cercetării calitative

Presă Universitară Clujeană

LUCIAN T. BUTARU

INTRODUCERE
ÎN METODOLOGIA CERCETĂRII
CALITATIVE

Ediția a doua, revăzută și adăugită

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

2022

Referenți științifici:

Prof. univ. dr. Enikő Vincze

Conf. univ. dr. Norbert Petrovici

ISBN: 978-606-37-1707-9

Í 4244 Cwqtwnxqno wmk0Vqcyg f tgr wtkg tg| gtxcygOT gr tqf wegtgc
kpvi tcn ucwr ct kn c vgz wmk r tlp qtle g o kmqceg. hÁ.Ãceqtf wncw-
vqtwnk gung kpygt| ku " kug r gf gr ug vg eqphqto "rgi kko

Universitatea Babeș-Bolyai

Presa Universitară Clujeană

Director: Codruța Săcelean

Str. Hasdeu nr. 51

400371 Cluj-Napoca, România

Tel./fax: (+40)-264-597.401

E-mail: editura@ubbcluj.ro

<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

Cuprins

<i>Introducere</i>	5
<i>Metode și tehnici pentru colectarea datelor calitative</i>	11
<i>Observația participativă</i>	16
<i>Notele de teren</i>	33
<i>Interviul nestructurat</i>	40
<i>Focus grup</i>	58
<i>Metode și tehnici pentru analiza datelor calitative</i>	64
<i>Analiza materialistă</i>	72
<i>Analiza culturală</i>	101
<i>Analiza funcțională</i>	125
<i>Analiza structurală</i>	146
<i>Bibliografie</i>	177

Introducere

Cui se adresează această carte?

Prima oară, am făcut-o pentru mine, ca să-mi clarific ceea ce făceam în mod intuitiv și haotic când cercetam un subiect anume. Îmi plăcea metodologia, dar nu-mi plăceau cărțile de metodologie, iar cele scrise în limba română despre metodologia calitativă erau de necitit. Chiar și cărțile bune sfârșeau prin a fi scrise rău, de parcă au fost structurate de teama că birocrații vor descoperi că autorilor le place ceea ce fac și le vor diminua salariul, ca să fie proporțional cu truda și nefericirea prilejuite de timpul muncii. Am început prin a formula niște notițe, pornind de la un curs de metodologie, foarte interesant, pe care l-a predat Gabriel Troc, pe vremea când eram masterand la antropologie culturală, și de la cărțile care m-au marcat mai mult de-a lungul timpului. Aceste notițe mă ajutau să urmăresc sistematic ceva, punând diverse marcaje în zonele delicate, pe care nu trebuia să le ratez, și diverse idei de scurtături, cu întrebări care veneau mereu la pachet cu alte întrebări, pentru a ajunge mai repede la chestiuni cu mize și relevanță socială. Însă simțeam că nu e suficient, că mereu las pe dinafară chestiuni importante și, din cauza improvizației, cercetările mele păreau să aibă mereu ceva ce le lipsește, ceva ce nu se leagă natural sau ceva ce, nefiind dus până la capăt, nu dezvăluie suficient de bine situațiile analizate.

Momentul în care mi s-a propus să concep un curs de metodologia cercetării a venit ca o binecuvântare pentru demersul meu. Ceea ce făceam oricum în mod natural a putut fi pus în lumina care o făcea să fie considerată muncă, pentru care ești plătit. În felul acesta s-a născut, ca suport de curs, prima ediție a acestei cărți, în 2015. Deși nu se vedea din paginile cărții, cursul era destul de bun, deoarece, pornind de la scheletul cărții, construiam explicațiile și exemplele, plus toate divagațiile necesare contextualizării și aprofundării problemei. Studenții care chiuleau de la curs se alegeau mereu cu mai puțin, făcând un efort mai mare decât colegii lor citind cartea acasă, deoarece textul era destul de condensat. În afara cursului, textul nu prea avea vreo utilitate semnificativă: cei care îl înțelegeau ușor deja cunoșteau chestiunile...

Apoi, din motive greu de înțeles, cartea a început să aibă o viață proprie, independentă de curs, cu un număr de peste 10 mii de vizualizări pe Academia.edu, cititori cu tipuri de formare și interese de lectură diverse. Ca urmare, am decis să le ușurez lectura, făcând să apară în scris și partea care era povestită live, fixând astfel definitiv exemplele și explicațiile date în ultimii doi ani. Mi-am asumat astfel riscul ca exemplele să devină puțin ridicole pe măsură ce trecerea anilor le va diminua semnificativ mizele. Un al doilea risc asumat a apărut din dorința de a preveni momentele cele mai frecvente în care se poate greși. Accentele puse pe folosirea improprie a metodologiei s-ar putea să descurajeze profesioniștii care ar deschide cartea, deși sunt numeroase problematizări teoretice care ar fi interesante și pentru profesioniști. Însă nu am putut trece peste acest aspect, așa cum n-am putut trece peste

șocul recurent creat de situația în care trecerea prin jargonul și problematizarea științifică îi făcea pe unii să vorbească stângaci, fără imaginație și, uneori, fără sens, deși n-ar fi făcut-o niciodată atunci când foloseau limbajul natural și preocupările cotidiene.

Așadar, consider că, înainte de a oferi ceva în plus în materie de competențe, trebuie să ne asigurăm că nu rămâne nimic în minus. Dacă ar fi să ierarhizez erorile în funcție de gradul de incompetență pe care îl generează, pe primul loc aș pune o eroare pe care Henri Stahl¹ a semnalat-o cu multă vreme în urmă: încercarea de a începe o cercetare pornind de la o problemă generală. Nefericiții care pornesc pe drumul acesta vor fi bulversați în momentul în care n-o să știe de unde să apuce problema odată ajunși în teren; cum să o operaționalizeze; iar mai apoi n-o să știe unde să o găsească în locul particular, ales greșit, pentru cercetare; sau, ca să nu fie totul pierdut, unii o să forțeze situația suficient de mult încât să se potrivească cât de cât cu uzanțele problematizării. Pe de altă parte, totul ar putea să fie simplu. Eu chiar aș zice că *trebuie* să fie simplu. Am recomandat în mod recurent abordarea leneșului, singura care funcționează pentru toată lumea. De exemplu, în loc să pornești de la o problemă, fii prezent și lasă problemele să te găsească la fața locului. Iar locul cercetării poate fi oricare, de preferință cel mai accesibil. Dacă a fost deja studiat de altcineva, foarte bine, avem cu cine să intrăm în dialog, confirmând, infirmând

---

¹ Vezi Henri H. Stahl, *Teoria și practica investigațiilor sociale. Metode și tehnici*, București: Editura Științifică, 1974, începând cu p. 10.

sau nuanțând concluziile la care a ajuns. Nu a fost încă studiat? La fel de bine! Avem prilejul să intrăm în dialog, făcând comparații cu locuri similare, sau folosind pentru contrast locuri radical diferite. Toate locurile sunt interesante, la fel cum toate problemele sunt interesante, dacă reușim să le vedem cu adevărat și să le înțelegem în profunzime, și să știm cum să le integrăm în discuțiile generale care au loc în științele sociale. Științele sociale nu sunt un insectar al locurilor exotice, al problemelor fundamentale și al mizelor semnificative, ci un dialog continuu despre ce este ființarea socială, o critică permanentă care dezvăluie punctele oarbe și prejudecățile, rafinează constant atât privirea cât și gândirea, descoperind mereu aspecte noi, perspective noi, dar mereu puse în contact cu ceea ce s-a acumulat până acum. Iar rezultatele unor astfel de cercetări vor fi utile, în cel mai rău caz în mod indirect, pentru a fi aplicate în orice domeniu al științelor sociale.

Ce chestiuni abordează această carte?

Cartea de față vizează primii pași făcuți în domeniul metodologiei cercetării calitative în științele sociale. Ca urmare, deși componenta critică este prezentă pretutindeni, am încercat, în măsura posibilului, să dau un aspect instrumental, chiar de rețetă, tuturor chestiunilor tratate.

Am încercat să prezint cât se poate de simplu chestiuni complicate, contrar unei tendințe care procedează invers. E posibil ca, din această cauză, să pară că am recurs uneori la simplificări nepermise. Totuși, nuanțele și detaliile la care am renunțat pot fi refăcute prin consultarea la prima mână

a materialelor pe care le-am citat. Momentele în care am tranșat divergențele sau cele în care am recomandat perspective alternative au fost semnalate corespunzător, pentru a fi tratate cu precauție, în cazul în care m-am înșelat. Ceea ce nu poate fi pus în carantină, în cazul în care m-am înșelat – aici e principala contribuție originală –, e modul în care am tratat metodele de analiză pornind de la metodologia implicită care părea să traverseze diversele tipuri de abordări, stiluri și curente teoretice.

Metodele de analiză au la bază cele mai populare tipuri de răspuns date la întrebarea care stă în spatele tuturor cercetărilor de natură socială, și anume, ce determină răspunsul particular la o problemă și forma specifică pe care o ia o societate sau un grup la un moment dat: (1) factorii tehnno-economici? (2) semnificațiile și ideile culturale? (3) imperativele organizatorice? (4) modul în care se raportează prin opoziție la ceilalți?² Pornind de la aceste patru tipuri de curiozități, pe care nimeni nu a vrut să le clasicizeze în cărțile de metodologie, deși apar recurent de-a lungul timpului în cercetările sociale, am desprins patru metode specifice de analiză (materialistă, culturală, funcțională și structurală), fiecare având propriile curiozități, propriile scurtături, concepte și orizonturi de semnificație, care te pot ghida pentru a concepe și rezolva puzzle-uri pornind de la problemele pe care le descoperi în teren, fără să riști să ratezi semnificația sociologică a chestiunilor pe care alegi să le descrii.

---

² David Graeber & David Wengrow, *Zorii tuturor lucrurilor. O nouă istorie a omenirii*, Iași: Polirom, 2022, p. 150.

Pentru partea de colectare a datelor, am ales să pun accentul pe două metode pe care le consider simple și utile (observația participativă și interviul), plus două chestiuni adiacente (notele de teren și focus grupul).

Distincția între colectare și analiză are exclusiv valoare didactică; nu se referă la două momente din cadrul cercetării, ci la două tipuri de activități, care, în practică, se desfășoară, de cele mai multe ori, concomitent. Cele mai bune intuiții survin adesea în teren, iar metodele analitice alese pornind de la problemele întâlnite în teren îndrumă spre colectarea unor tipuri specifice de date, care să le creeze contextul înțelegerii și explicării. E recomandabil ca metodele de analiză să fie folosite în mod combinat, în funcție de intuițiile și ipotezele la care trimit observațiile din teren. De exemplu, în practica cercetării recente, e dificil să întâlnești un autor contemporan care să nu fie influențat de diverse aspecte ale analizei structurale, indiferent de curentul teoretic în care a încercat să se încadreze sau pe care încearcă să-l ocolească pretinzând că și-a produs singur orizontul teoretic pornind exclusiv de la datele din teren.

În prezentarea respectivelor metode, am recurs preponderent la contribuțiile antropologilor și sociologilor, lăsând pe plan secund lucrările pe aceleași teme din restul științelor sociale. Am făcut această alegere deoarece se pliază pe preferințele personale și deoarece aceste domenii par să fie sursa inovațiilor în cercetarea calitativă, chiar dacă, ulterior, toată lumea le aplică sau le sintetizează.

Metode și tehnici pentru colectarea datelor calitative

În ceea ce privește colectarea datelor, am ales să pun accentul pe metodele și tehnicile calitative fundamentale, devenite deja clasice: observația participativă și interviul nestructurat. Adicional, voi prezenta câteva recomandări privind procesul de gestionare a datelor colectate, respectiv câteva recomandări privind lucrul cu mai multe persoane, în cazul în care interviul nestructurat devine focus grup, și câteva trimiteri la celelalte categorii de interviuri de cercetare pentru a înțelege mai bine ce tip de curiozitate poate satisface interviul nestructurat – și ce nu.

Cercetarea primară / de teren

Datorită faptului că îți culegi singur datele pe care le vei analiza și datorită faptului că ai acces nemediat la faptele, lucrurile și cuvintele studiate, aceste metode și tehnici sunt, de cele mai multe ori, prezentate sub eticheta „cercetare primară”.

Chiar dacă, indiferent de metodele și tehnicile alese, o cercetare va rămâne în mod inevitabil incompletă, cel mai mare atu al *cercetării primare* este faptul că analiza din teren ghidează mereu colectarea datelor, verificarea lor și umplerea golurilor, restrângând la minim decalajul dintre date, analiză și concluzii. În prezentarea fiecărei metode și

tehnici în parte, voi aduce detalii suplimentare privind utilitatea, respectiv limitele lor.

Cercetarea secundară / documentară

Alternativa cercetării primare e adesea etichetată ca „cercetare secundară”. Nu i-am acordat un capitol separat acestei abordări a cercetării. O voi trata aici, pe scurt, deoarece orice încercare de a extinde povestea se lovește de două bariere: la nivel teoretic, discuția se împiedică în taxonomii inutile și problematizări cu iz scolastic; iar, la nivel practic, ne lovim de nenumăratele particularități locale și idiosincrazii temporare ale arhivisticii.

Această abordare, se numește cercetare secundară deoarece lucrează cu „urme” lăsate de faptele și practicile sociale, atitudini etc. sau deoarece lucrează cu date colectate și puse la păstrare de către terți. Astfel, dincolo de întâmplările și accidentele care rarefiază materialele lăsate, interesele și analizele colecțiilor originari produc o selecție nu tocmai optimă a materialelor avute la dispoziție. Este suficient să menționăm faptul că autoritățile statului, principalul producător, colector și păstrător al unor astfel de materiale vizează cu precădere situațiile conflictuale, mizele momentului și problemele care trebuiau rezolvate și mai puțin situațiile și momentele în care totul mergea bine.

Totuși, în pofida numelui, *cercetarea secundară* nu este una mai facilă sau mai confortabilă. Din contră, și acest tip de cercetare presupune muncă de teren; iar, din cauza dispersiei materialelor și a modurilor diverse de arhivare, se poate crea o disproporție uriașă între efortul de colectare și rezultatele finale obținute.

De aceea, în acest tip de cercetare, denumită uneori *cercetare documentară*, sursele sunt ierarhizate pe trei niveluri, reflectând atât gradul de dificultate în găsirea lor, cât și, într-o manieră pozitivistă, apropierea lor de faptele sociale, de realitate. Adeseori, mai ales în rândul istoricilor, prestigiul este dat mai degrabă de astfel de considerente decât de rezultatele finale. În tradiția occidentală s-a încetățenit atât de mult acest mod de evaluare încât istoricii profesioniști nu pot concepe cercetarea serioasă în afara muncii de arhivă.³ Asemeni antropologilor care trebuie să își uzeze pantofii prin ținuturi exotice, istoricii trebuie să-și uzeze mânecile sacourilor prin arhive. E un ritual de trecere necesar, care legitimează cariere: înainte să te apuci de chestiuni fierbinți, care îi interesează pe foarte mulți cititori, trebuie să treci prin chestiuni exotice care îi interesează pe prea puțini – doar în felul acesta vei câștiga respectul celor care nu te vor citi.

În această logică, accentul va cădea pe așa-numitele *surse primare*: materialele care erau destinate uzului intern în sistemele administrative sau organizațiilor implicate direct, vizând planuri și măsuri de acțiune imediată în evenimentele studiate.⁴ Logica ce guvernează ierarhizarea surselor are la bază proximitatea. În forma cea mai dură, proximitatea e și spațială, dar, de cele mai multe ori, proximitatea temporală e suficientă pentru a determina

---

³ C. Lorenz, „History: Theories and Methods”, în Neil J. Smelser & Paul B. Baltes (eds in chief.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Elsevier, 2001, p. 6871.

⁴ Peter Burnham et al., *Research Methods in Politics*, Palgrave Macmillan, 2004, pp. 165-166.

calitatea de sursă primară.⁵ În practica expunerii cercetării, însă, vom găsi de cele mai multe ori o abordare mai pragmatică, abandonându-se problema proximității, care oricum e discutabilă în privința garanțiilor că informația se apropie de fapte; iar ceea ce rămâne pentru a califica o sursă ca sursă primară e faptul că e dificil de accesat. Adeseori, majoritatea surselor inedite cad sub categoria de surse primare.

Sursele secundare se referă la materialele cu circulație lărgită, eventual cu destinație publică, produse în timpul sau în contemporaneitatea evenimentelor studiate. Acestea pot să includă materiale informative sau de propagandă produse de autorități, statistici oficiale, dezbateri, studii și analize de aceeași factură, memorii și autobiografii ale persoanelor implicate, relatări ale mass-mediei și orice texte contemporane care captează spiritul timpului.⁶ În acest caz, accentul se mută dinspre efortul și perseverența în a descoperi informații utile inedite spre capacitatea analitică a cercetătorului sau măcar spre capacitatea de a discerne cele mai sincere relatări. Metodele de analiză cu ajutorul cărora citim printre rânduri nu diferă cu nimic de cele utilizate în orice cercetare calitativă primară (vezi partea a doua a cărții).

Sursele terțiare se referă la reconstrucții și analize ulterioare ale evenimentelor sau, mai exact, la rezultatele cercetărilor altora, publicate în cărți sau articole de specialitate sau arhivate pentru uzul intern al instituțiilor de cercetare. Acestea pot fi reanalizate, în cazul în care

---

⁵ Lorenz, *op. cit.*, p. 6871.

⁶ *Ibidem*, pp. 165-166.

oferă suficientă informație, dar insuficientă analiză, pentru a umple ceea ce Anthony Giddens numește spațiile goale din înțelegerea noastră.⁷ Însă, de regulă, sursele terțiare sunt utilizate în perioada premergătoare cercetării, pentru a ști ceea ce s-a făcut deja, pentru a nu reinventa roata, sau ca ghid pentru ceea ce mai poate fi cercetat și recercetat și ca îndrumare pentru localizarea surselor referitoare la chestiune.

Cercetarea secundară poate complementa cercetarea primară, dar o poate, la fel de bine, substitui – dacă luăm în considerare limitele menționate. Uneori e singura formă de cercetare posibilă, dacă interesul nostru vizează fapte și personaje rămase în timp fără martori vii. Avantajul acestui tip de cercetare este dat de faptul că, lucrând cu „urme”, cercetătorul nu influențează mediul pe care îl studiază. Spre deosebire de cercetarea primară, directă, această cercetare indirectă este „discretă”.⁸

---

⁷ Anthony Giddens, *Sociologie*, București: Editura ALL, 2001, p. 579.

⁸ Earl Babbie, *Practica cercetării sociale*, Iași: Editura Polirom, 2010, p. 437.

Observația participativă

Observația participativă e o metodă care presupune o formă de „resocializare”⁹ a cercetătorului prin inserarea în grupul sau situația de viață studiată – pornind de la asumțiile că viața socială nu poate fi înțeleasă în profunzime decât prin „experiență”¹⁰, respectiv că atenția explicită și interpretarea, care însoțesc practica personală din teren, pot scoate la lumină anumite aspecte care le scapă nativilor studiați și, în același timp, anumite aspecte lăsate în umbră în lumea publicului căruia îi este destinată cercetarea.¹¹

Această metodă a devenit treptat principala metodă a antropologiei culturale, iar cu timpul a început să fie încorporată printre metodele sociologiei și mai apoi a celorlalte științe sociale.¹² James Spradley descrie fenomenul încorporării tehnicilor etnografice în majoritatea științelor sociale ca „revoluție tăcută”¹³.

---

⁹ Robert M. Emerson, Rachel I. Fretz & Linda L. Shaw, *Writing Ethnographic Fieldnotes*, The University of Chicago Press, 2011, pp. 3-5.

¹⁰ John Van Maanen, *Tales of the Field: on Writing Ethnography*, The University of Chicago Press, 2011, p. 3.

¹¹ Matthew Engelke, *How to Think Like an Anthropologist*, Princeton University Press, 2018, p. 7.

¹² Burnham et al., *op. cit.*, pp. 222-224.

¹³ James Spradley, *The Ethnographic Interview*, Waveland Press, 2016, p. III.

În acest capitol, voi încerca să scot în evidență *indispensabilitatea* acestei metode de colectare a datelor, când este vorba de chestiuni sociale sensibile, cu mize ridicate, care presupun o împrietenire prealabilă; *utilitatea* ei, când este vorba de completarea datelor culese prin alte metode (de exemplu, pentru a releva contradicția dintre răspunsurile sincere și faptele la fel de sincere care le contrazic); respectiv *limitele ei*, când este vorba de resursele limitate de timp sau când este vorba de chestiuni care trebuie puse într-un context mai amplu (decât cel observabil la fața locului) pentru a putea fi înțelese mai adecvat.

De asemenea, voi prezenta cele mai importante dintre competențele care sunt necesare pentru a face o bună observație participativă, care sunt mijloacele cele mai eficace pentru a intra „în teren” și a câștiga încrederea, respectiv care sunt problemele cele mai frecvente de care te poți lovi.

Cum am putea defini observația participativă?

Consider că cel mai intuitiv proces de definire a acestei metode este cel propus de Russell Bernard, pornind de la ceea ce nu este observația participativă. În mod evident, cercetările care nu presupun muncă de teren nu pot fi catalogate ca observație participativă. De asemenea, nu orice muncă de teren poate fi catalogată ca observație participativă. De exemplu, discuțiile și interviurile sau observația simplă pot să nu atingă gradul minim de

participare necesar pentru a fi catalogate ca observație participativă.¹⁴

Însă, dacă trecem de aceste delimitări clare, procesul de definire devine tot mai dificil: câtă observație, câtă participare, cât timp și câtă apropiere sunt necesare? Și în ce proporții? Dacă urmărim producțiile cercetătorilor, unanim acceptate ca „observații participative”, vedem că avem de a face cu un mix variabil al gradului de participare, al efortului depus pentru apropiere și împrietenire, al timpului petrecut la fața locului etc. James Spradley aduce o serie de exemple din situații diverse pentru a ne crea o imagine în privința acestui aspect, cheștiunea putând fi simplificată în următorul tabel¹⁵:

GRAD DE PARTICIPARE	TIPUL PARTICIPĂRII
<div> <div>crescut</div> <div>scăzut</div> </div>	completă
	activă
	moderată
	pasivă
neimplicare	non-participare

---

¹⁴ Russell H. Bernard, *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approaches*, Altamira Press, 2006, pp. 343-345.

¹⁵ James Spradley, *Participant Observation*, Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, 1980, p. 58.

Sunt numeroase exemple de cercetători care au depus eforturi considerabile pentru a se integra în diverse grupuri exotice sau în organizații greu de pătruns.¹⁶ Unele dintre cele mai interesante exemple de participare întâlnite în cariera unui cercetător pot fi găsite la John Van Maanen, care a depus eforturi memorabile pentru a putea studia polițiști, lucrători Disney, pescari etc.¹⁷ Totuși, aceste încercări eroice nu sunt întotdeauna necesare pentru a face o bună observație participativă, deși dau bine când aplici pentru fonduri, când vrei să se vorbească despre tine sau când vrei să justifici meritele necesare pentru a avansa în carieră mai repede decât colegii concurenți. Dar, în cele din urmă, dificultățile întâlnite, timpul petrecut, gradul de implicare depind de terenul ales pentru a fi cercetat și ceea ce contează e dacă ai găsit ceva nou, interesant și relevant pentru domeniul cercetat.

Ce aduce în plus un grad mai mare de participare?

În primul rând, pot fi întâlnite situații în care, fără un grad rezonabil de participare, cercetarea devine imposibilă. Uneori, chiar și accesul într-o comunitate, care nu e totuna cu prezența fizică acolo, depinde de un grad rezonabil de împrietenire, de împărtășirea unor experiențe. Cel mai

---

¹⁶ Emerson, Fretz & Shaw, *op. cit.*, p. 5.

¹⁷ MITSloan, „Between the lines – using ethnography to design and lead organizational culture”, *Youtube.com*, 2 septembrie 2015, https://www.youtube.com/watch?v=kAbalb-NpW0&t=4s&ab_channel=MITSloan; vezi și <https://executive.mit.edu/faculty/profile/john-van-maanen>.

faimos exemplu în acest sens a fost relatat de Clifford Geertz:

„Noi eram intrușii, unii de profesie, iar sătenii ne tratau așa cum par să îi trateze balinezii întotdeauna pe cei care nu fac parte din viața lor, dar care le impun prezența lor: ca și cum nu am fi fost acolo. Pentru ei, și într-o oarecare măsură pentru noi înșine, eram non-persoane, fantome, oameni invizibili.”¹⁸

Timp de zece zile, locuitorii micului sat din Bali au continuat să-i ignore, refuzând să răspundă la întrebări, până când o întâmplare legată de luptele ilegale de cocoși a schimbat totul. În timpul unui raid al poliției, Geertz, potrivit principiului antropologic „când ești printre lupi, urli cu ei”¹⁹, a decis să fugă împreună cu sătenii, ascunzându-se în curtea unui localnic – deși poliția nu îl avea în vizor. În același mod în care imitarea unui animal îi creează acestuia o disonanță cognitivă, fuga cercetătorilor a produs mirare, amuzament, duioșie și înțelegere.

Chiar dacă imitarea e aproape întotdeauna lipsită de grație, procedeul atrage atenția și o oarecare simpatie, funcționând ca un fel de adopție simbolică (probabil deoarece se pliază pe modul de învățare al copiilor dintr-o comunitate). Din acest moment, sătenii au început să-l vadă ca pe unul de-ai lor, iar cel care l-a găzduit în timpul raidului i-a devenit cel mai bun informator:

---

¹⁸ Clifford Geertz, *Interpretarea culturilor*, Cluj-Napoca: Editura Tact, 2014, p. 363.

¹⁹ *Ibidem*, p. 365.

„A doua zi dimineată, satul era o lume complet diferită pentru noi. Nu doar că nu mai eram invizibili, dar eram dintr-o dată în centrul atenției, obiectul unei mari revărsări de căldură, interes și, mai ales amuzament. Toată lumea din sat știa că fugiserăm ca toți ceilalți din sat.”²⁰

Chiar dacă exemplul lui Geertz e unul extrem, în orice situație putem întâlni bariere invizibile, care nu pot fi trecute decât prin creșterea gradului de apropiere. Observația cu un grad ridicat de participare îți poate oferi accesul la evenimente și subiecte de discuție (chestiuni considerate intime sau chiar tabu) inaccesibile unui alt tip de cercetare care nu presupune o formă similară de familiarizare cu nativii – dacă nu chiar o formă de împrietenire.²¹ De regulă, în această categorie întâlnim chestiunile legate de dedesubturile relațiilor de putere (economice și politice) sau cele legate de aranjamentele care vizează statutul, religia sau sexualitatea. De asemenea, e posibil ca obișnuința de a avea un cercetător neimplicat în mizele locale, care pune întrebări în permanență despre orice, să dezvăluie chestiuni care nu se dezvăluie nici apropiatilor.²²

---

²⁰ *Ibidem*, p. 365.

²¹ Bernard, *op. cit.*, p. 354.

²² Bronislaw Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific. An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*, Routledge, 2014, p. 38.

În al doilea rând, timpul petrecut în mijlocul comunității, participarea la evenimentele și rutinele cotidiene, momentele în care „pierzi vremea” alături de cei pe care îi cercetezi tind să reducă *problema reactivității* – ceea ce crește validitatea datelor obținute.²³ Nativii, obișnuindu-se cu prezența ta, îți dezvăluie obișnuințele, tind să abandoneze rolurile pe care sunt tentați să le joace în prezența unui străin, reluând rolurile dictate de rutina zilnică.

Uneori, capacitatea de a deveni „invizibil” prin participare poate face diferența între o cercetare reușită și un eșec spectaculos, care ajunge ca exemplu în lucrările de metodologie. Cel mai interesant exemplu în acest sens poate fi găsit în cercetările făcute de psihologul Elton Mayo împreună cu antropologul Lloyd Warner în clădirile Hawthorne Works ale companiei Western Electric. Aceștia au constatat că experimentele făcute cu iluminatul, durata muncii etc. au avut mereu ca efect creșterea productivității muncii, indiferent de modul în care erau manipulate variabilele vizate de ingineri:²⁴ mai multă lumină, mai puțină lumină, scurtarea zilei de lucru, prelungirea ei etc. Eșecul cercetărilor inițiale, cunoscut azi ca „the Hawthorne effect”, s-a datorat prezenței cercetătorilor și însuși experimentului, care a făcut ca muncitorii să se comporte altfel ca de obicei, să muncească cu plăcere, probabil pentru că nu se mai simțeau alienați. Desigur, explicațiile pentru

---

²³ Bernard, *op. cit.*, p. 355.

²⁴ Elton Mayo, *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Boston: Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University, 1945, pp. 69-72.

schimbările de comportament pot fi multiple și complicate, însă aici ne interesează doar rezultatul.

În al treilea rând, participarea la rutina zilnică a nativilor e un bun profesor. Te poate ajuta atât la o mai bună culegere a datelor (să pui întrebările semnificative, în limbajul semnificativ, pentru nativi), cât și la înțelegerea datelor culese (să le contextualizezi mai bine). Nu cred că are rost să insistăm asupra faptului că întrebările prost puse pot distorsiona rezultatele unei cercetări. Uneori, distorsiunea apare în mod voit, mai ales în cazul sondajelor de opinie, dar aceasta e mai degrabă o problemă politică decât o chestiune de cercetare. Mai interesantă e situația în care datele bine culese, dar insuficient contextualizate, pot să ofere corelații interesante care te trimit adeseori pe piste false.²⁵ Fie că vorbim despre chestionare, fie că vorbim despre interviuri nestructurate, avem de a face cu cuvinte. Cuvintele sunt datele care pot fi ușor de colectat și greu de analizat, deoarece, cum subliniază Mark Fleisher, cuvintele nu vorbesc de la sine, sensul lor e dat de contextul în care au fost spuse (experiența vorbitorului, contextul cultural etc.).²⁶

De asemenea, nu trebuie să negăm rolul întâmplării în descoperirea noutăților. Prezența aleatoare în diverse locuri și momente, ca martor al evenimentelor și analist al comportamentelor, poate produce date cu adevărat noi,

---

²⁵ Bernard, *op. cit.*, p. 355.

²⁶ Mark S. Fleisher, *Dead End Kids: Gang Girls and the Boys They Know*, The University of Wisconsin Press, 2000, p. 227.

referitor la care e posibil nici să nu îți treacă prin cap să le colectezi punând întrebări.²⁷ Cu alte cuvinte, observația participativă poate fi uneori indispensabilă în pregătirea folosirii altor tipuri de instrumente sau metode de colectare sau interpretare a datelor.

Rezumând, am putea trage următoarea concluzie: (1) dacă simți că există bariere și reticențe, (2) dacă simți că oamenii se comportă altfel din cauză că ești și tu acolo, (3) dacă simți că întrebările pe care vrei să le pui sunt puțin aiurea și puzzle-urile pe care le rezolvi sunt puțin forțate sau artificiale, sau (4) dacă nu ai găsit încă ceva cu adevărat nou și interesant... înseamnă că nu te-ai apropiat suficient de mult de nativi și, deci, e nevoie de un grad mai mare de participare din partea ta.

Durata

Pe lângă gradul de participare, avem și chestiunea duratei. Cât trebuie să dureze activitatea cu pricina pentru a fi catalogată „observație participativă”?

Și aici, răspunsul e ceva mai complicat, deoarece conține o importantă componentă politico-economică. În anii glorioși ai antropologiei culturale, când puterile coloniale erau dispuse să plătească bine pentru a-și cunoaște mai bine supușii exotici, o „cercetare serioasă” nu putea dura

---

²⁷ Pamela Ballinger, „How to detect Culture and its Effects”, în Robert E. Goodin & Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, 2006, p. 352.

mai puțin de doi ani – iar idealul împingea durata la patru ani. Totuși, cifra 4 se datorează unui accident: Malinowski, cel care a contribuit cel mai mult la instituționalizarea metodei, a fost „prins” în cercetarea lui pe durata Primului Război Mondial. Probabil că nu e indicat să stai atât de mult încât să fii nevoit să te îngropi în beletristică în timpul cercetării pentru a trece peste plictiseală.²⁸

Cu timpul, interesul guvernamental și fondurile s-au diminuat. La fel și durata minimă recomandată a unei cercetări (câteva săptămâni). Totuși, trebuie menționat faptul că s-a acumulat suficientă cunoaștere pentru a permite studierea unor chestiuni particulare, aplicate. De asemenea, în toate științele sociale apare (începând cu anii 1960) preferința pentru studiul „acasă”, în propria cultură, proces care nu necesită o perioadă atât de mare de familiarizare cu nativii și cultura lor.

Dacă ar fi să punem niște limite minime și maxime, putem spune că, pe de o parte, munca de teren n-ar trebui să se încheie înainte de a te apropia de nativi și nu înainte de a strânge suficientă informație pentru o poveste interesantă: dacă povestea nu este interesantă, înseamnă că nu te-ai infuzat suficient în mediu, astfel încât intuiția să facă suficiente conexiuni neașteptate. Pe de altă parte, ar cam trebui să pleci în momentul în care ai strâns mai multe informații decât ai putea procesa.

Totuși, dacă cercetarea vizează schimbarea socială sau alte procese de lungă durată, e nevoie de ani de zile, cu reveniri repetate la terenul studiat (cercetare longitudinală).

---

²⁸ Vezi Malinowski, *op. cit.*, p. 32.

Competențe necesare

În primul rând, e nevoie de cunoașterea limbii și a culturii nativilor. Dacă cercetarea se face „acasă”, problema e aproape rezolvată. Dacă nu, e recomandabil un stagiu prealabil, de preferință cu un nativ, dacă se poate chiar localnic. De asemenea, se recomandă imitarea pronunției, melodicității și a limbajului non-verbal care însoțesc comunicarea, lăsând (din considerente de timp și eficiență) gramatica pe un plan secund. Nu se recomandă imitarea în cazul în care se studiază o subcultură de acasă.²⁹

În al doilea rând, e nevoie de o *reprogramare a memoriei*, deoarece (așa cum arată experimentele făcute de psihologi) creierul nu e obișnuit să rețină (și nici măcar să gestioneze) prea multe amănunte, pentru a preveni „supraîncărcarea”³⁰. Iar atunci când vine vorba de a produce cunoaștere nouă, e dificil de trasat granița dintre amănuntele semnificative și cele irelevante. De preferință, ea trebuie trasată pe parcurs sau ulterior, pornind de la date, și nu de la început, pornind de la prejudecăți. Pentru a înțelege riscul completării imaginii cu prejudecăți este suficient să menționez un experiment interesant, popularizat de Russell Bernard:

La ieșirea din restaurante, clienții au fost întrebați cum erau îmbrăcați chelnerii și chelnerițele, sau ce fel de muzică se cânta pe fundal. Răspunsurile au fost întotdeauna divergente, exceptând restaurantele

---

²⁹ Bernard, *op. cit.*, pp. 362-364.

³⁰ Spradley, *Participant Observation*, p. 55.

care nu aveau chelnerițe sau cele în care nu exista muzică de fundal. În acele cazuri, consensul din răspunsuri s-a datorat prejudecăților comune privind îmbrăcămintea sau muzica tipică pentru respectivul restaurant.³¹

Pentru a ține cercetarea cât mai aproape de date și cât mai departe de prejudecăți, e nevoie să ne dezvoltăm *atenția explicită*. Pentru dezvoltarea atenției explicite, avem la îndemână diverse tehnici și exerciții – valabile și pentru dezvoltarea memoriei. De exemplu, Russell Bernard recomandă repetarea următorului exercițiu: luați o situație (pentru început ceva static: conținutul vizibil al unui raft, vitrine etc.) și încercați să memorați cât mai multe, dacă nu toate amănuntele. Descrieți cele văzute, apoi verificați confruntând textul cu realitatea descrisă. Pentru situațiile aflate în transformare e nevoie de parteneri sau înregistrări audio-video pentru verificarea acurateții descrierilor prin coroborarea lor.³²

În al treilea rând, e nevoie de o *reprogramare culturală*, astfel ca familiarul sau, mai degrabă, ceea ce are aparența familiarului să devină suficient de straniu încât să poată fi privit cu *detașare / obiectivitate* și să poată fi surprins în intimitatea lui structurală – adică să-i vedem regulile tacite de producere. Uneori, diferențele culturale întâlnite în teren ajută în procesul de detașare, prin faptul că ne pune în fața unor situații suficient de stranii încât să vedem la

---

³¹ Bernard, *op. cit.*, p. 364.

³² *Ibidem*, pp. 355-366.

alții ceea ce nu putem vedea la noi: așa cum remarcă James Spradley³³, o mare parte din cunoașterea culturală e tacită, iar lentilele prin care filtrăm realul sunt atât de internalizate încât blochează autoreflexivitatea. De aceea, e recomandabil pentru începători să aleagă un teren suficient de exotic pentru a le trezi atenția, dar nu excesiv de exotic ca să-i descumpănească.

De asemenea, această detașare prietenoasă poate fi cât se poate de benefică în stabilirea unei relații optime cu cei studiați. Timpul astfel „pierdut” cu ei e o metodă care garantează un acces ulterior la informații sensibile – cel puțin într-o măsură mai mare decât o fac alte metode.

Cum alegem terenul?

În primul rând, ar fi indicat să alegem calea cea mai ușoară, deoarece rezultatele contează mai mult decât munca. Astfel, pe de o parte, din multitudinea de teme și terenuri la care s-ar preta abordarea lor, e recomandabil să le alegem pe cele mai accesibile; iar, pe de altă parte, e recomandabil să ne folosim de sistemul de relații de care dispunem.³⁴ Aceasta ne va afecta pozitiv cercetarea, în două privințe: pe de o parte, vom dispune de mai multe resurse (energie, timp etc.) pentru a ne concentra pe munca de colectare și analiză, pe de altă parte, e foarte probabil să avem acces mai bun la informații mai sensibile.

În al doilea rând, ar fi indicat să fim pregătiți vizavi de inevitabila (și uneori ostila) curiozitate a nativilor. Adică,

---

³³ Vezi Spradley, *The Ethnographic Interview*, pp. 49-50.

³⁴ Bernard, *op. cit.*, pp. 356-357.

să avem toate documentele care să ne confirme povestea (de la universitate, de la cei care finanțează proiectul de cercetare etc.) și toate răspunsurile la întrebări posibil ostile sau defensive: Cine te-a trimis? Cine te plătește? De ce te interesează povestea noastră? Cu ce ne alegem noi din asta? Cât vei sta aici? etc.³⁵ Din această perspectivă, punctul de acces în teren contează destul de mult. Uneori e mai greu să treci de portar decât să primești aprobarea șefului. Pe de altă parte, aprobarea șefului s-ar putea să te țină departe de cei care nu prea îl înghit. Cu alte cuvinte, raportul pe care îl are cel care ți-a mijlocit accesul cu restul membrilor grupului va determina gradul de reticență cu care vei fi primit.

Limitele observației participative

Data fiind durată și nivelul de implicare presupus, observația participativă poate fi văzută ca fiind extrem de costisitoare, dacă se respectă toate recomandările clasicilor: durată îndelungată, loc îndepărtat, populație exotică etc. De aceea, această metodă și-a găsit cu greu aplicații comerciale, rămânând circumscrisă lumii academice, care se bazează pe munca parțial plătită, recompensată mai degrabă non-material, cu prestigiu și cu bucuria dată de însuși procesul de cercetare.

Desigur, sunt de găsit și excepții costisitoare, în care marile imperii coloniale, formale sau informale, au fost dispuse să plătească stagii extinse de cercetare pentru a-i cunoaște mai bine pe supușii exotici. Așa s-au construit

---

³⁵ *Ibidem*, pp.356-357.

carierile clasicilor antropologiei. Mai recent, organizațiile guvernamentale din SUA sunt principalul finanțator al unor astfel de studii. De exemplu, cercetările lui Clifford Geertz în Indonezia și-au găsit finanțarea datorită „războiului politic”³⁶ inițiat de CIA pentru controlul țărilor în curs de modernizare, din timpul Războiului Rece. Mai recent, putem aminti cohorte de antropologi care însoțeau trupele americane în Afganistan pentru a studia contextul socio-cultural, cu scopul imediat de a-i consilia pe soldați în privința a ceea ce pot și a ceea ce nu pot să facă fără a-i pierde pe localnici. Demersul, deși a fost pe placul militarilor, a fost considerat un eșec din cauza celor 700 milioane de dolari cheltuiți.³⁷

Alături de eventualele costuri ridicate și oarecum corelat cu ele ca raport cantitate / preț, un alt aspect problematic al observației participative este scara redusă la care operează: o perioadă relativ restrânsă de timp și un spațiu relativ restrâns.³⁸

Totuși, aceste limitări depind mai degrabă de modul în care este prezentată problema și nu de metoda în sine. De multe ori, atunci când lucrurile sunt prezentate ca fiind mai dificile decât e omeneste necesar, e vorba doar de o bătălie simbolică de poziționare academică și excludere.

---

³⁶ Ștefan Guga, „Postfață: Antinomiile lui Clifford Geertz”, în Geertz, *op. cit.*, pp. 408-409.

³⁷ Tobin Harshaw, „Army’s Anthropology Experiment Ends in Defeat”, *Bloomberg View*, 15 iunie, 2015, <http://www.bloombergtview.com/articles/2015-07-15/ar-my-s-anthropology-experiment-ends-in-defeat>.

³⁸ Burnham et al., *op. cit.*, p. 235.

Referitor la costuri, dacă acestea sunt un impediment, putem să-i ignorăm cu grație pe cei care pretind că exotismul extrem și perioada îndelungată sunt definitorii pentru o muncă de teren serioasă, deoarece munca e evaluată, în cele din urmă, prin rezultatele ei, nu prin suferințele sau șocul cultural prin care ai trecut pentru a o putea desfășura. Sunt suficiente grupuri, spații și instituții în proximitate care merită a fi studiate. De asemenea, în orice societate, există grupuri care pot să fie suficient de exotice pentru a-l ajuta pe cercetător să observe chestiunile și să facă conexiunile care le-ar scăpa nativilor. Iar uneori pot interveni schimbări suficient de semnificative care pot face din oricine un bun observator: schimbări sau revoluții politice; schimbări și rupturi generaționale produse natural de trend-urile culturale dominante sau artificial de bătăliile discursive; evenimente traumatizante care forțează adaptări rapide la situație etc. De exemplu, adaptarea socială la provocările pandemiei începute în 2020 a lăsat urme de acest gen și la un an distanță: noile ritualuri, practici și credințe (rezultate din modul în care au fost implementate politic concluziile comunității științifice care a fost luată în seamă) au fost suficient de exotice încât să producă un salt calitativ în cercetările făcute de studenți, comparativ cu cele din anii precedenți. Cantitatea de detalii interconectate a crescut semnificativ datorită recurenței ritualurilor, practicilor, credințelor și normelor de igienă, care încă nu au apucat să se banalizeze suficient de mult pentru a deveni la fel de invizibile ca restul chestiunilor curente.

Revenind la costuri, dacă împărtășim limba și orizontul cultural cu cei studiați, perioada rezervată acomodării,

depășirii șocului cultural, învățării / perfecționări stăpânirii limbii și creării unei imagini de ansamblu asupra culturii se scurtează dramatic.

Astfel, dacă folosim perspectiva corectă, putem vedea că observația participativă e o metodă „low-budget”, modestă dar respectabilă.³⁹ Din această perspectivă, observația participativă pare mai costisitoare decât cercetarea cantitativă (preferată de sociologi) doar dacă punem în balanță chestiuni incomparabile: de exemplu, o muncă de teren îndelungată într-un loc exotic, cu un sondaj telefonic prost făcut acasă, cu operatori subcalificați.

Referitor la spațiul social și timpul istoric pe care le poate acoperi, trebuie să avem în vedere că observația participativă, asemeni celorlalte metode, nu e un instrument universal, utilitatea lui e dată de ceea ce poate face mai bine, iar pentru alte scopuri avem alte instrumente.

---

³⁹ Van Maanen, *op. cit.*, p. 22.

Notele de teren

Notele de teren pot fi văzute ca un fel de anexă birocratică a observației participative sau a procesului de interviuare, marginalizate în descrierile despre munca de teren,⁴⁰ ca să nu plictisească cititorul, deoarece apar ca fiind prea simple și prea complicate în același timp. Dar acest element birocratic se dovedește a fi inevitabil și indispensabil oricărei cercetări calitative, el făcând diferența dintre cercetătorul amator și cel profesionist încă din faza de pionierat a etnografiei, când singura recomandare metodologică era să pui întrebări și să ai un carnet la tine în care să înregistrezi tot ceea ce vezi și auzi, precum un jurnalist.⁴¹

Nu există un consens privitor la ce este o notă de teren și ce nu se califică pentru respectiva etichetă.⁴² Sub umbrela denumirii „note de teren”, diverși autori au ales să includă sau să excludă: notițele (relatările condensate), notele (relatările expandate), jurnale, scrisori, transcrieri de interviuri, genealogii, registre pentru planificare și verificare, și alte instrumente care fac munca etnografică să pară un calvar birocratic. Eu am ales să le prezint doar pe primele două, plus dificultățile care apar din tensiunea

---

⁴⁰ James Clifford, „Notes on (Field)notes”, în Roger Sanjek (ed.), *Fieldnotes. The Makings of Anthropology*, Cornell University Press, 1993, p. 53.

⁴¹ Van Maanen, *op. cit.*, p. 18; p. 39, nota 9.

⁴² Clifford, *op. cit.*, p. 52.

dintre nevoia de a colecta cât mai multă informație și nevoia de a gestiona materialele colectate. Aici intervin câteva recomandări și tehnici care pot decongestiona procesul de analiză a datelor colectate.

În momentul luării și codării notelor, devine evident pentru oricine faptul că analiza și culegerea datelor se petrec concomitent prin stabilirea criteriilor relevanței: ce fapte am urmărit și ce fapte am ignorat, ce ne-a trezit interesul, ce întrebări am pus și ce întrebări am omis, ce am ales să notăm, ce am ales să expandăm din notițe, ce am ales să subliniem prin codare, ce am ales să integrăm în textul final etc. Iar majoritatea acestor alegeri se datorează tradiției stabilite de textele etnografice citite, uneori voluntar, alteori înconștient; uneori din conformare, alteori din revoltă.⁴³

Cum colectăm datele? Și cum le gestionăm?

Este recomandabil să ne obișnuim să avem mereu la îndemână un instrument compact și ușor portabil pentru notițe (scratch notes). Aceste notițe condensate au funcția de activatori de memorie. La sfârșitul fiecărei zile de muncă de teren, într-o perioadă de timp cât mai compactă, vom scrie notele propriu-zise, folosindu-ne de acești activatori de memorie.⁴⁴

În cazul în care condițiile tehnice o permit, e recomandabil să avem un dispozitiv care să înregistreze notele direct în formatul în care vom lucra pentru textul

---

⁴³ *Ibidem*, p. 55.

⁴⁴ Bernard, *op. cit.*, pp. 389-391.

final. Astfel se va economisi foarte mult timp, iar în cazul în care proiectul este mare și timpul scurt, aceasta va face diferența între succes și eșec. Iată ce ne relatează Mark Fleisher în acest sens:

„Nu am folosit un instrument de înregistrare audio în timpul interviurilor; dacă am fi făcut-o, probabil încă stăteam să le transcriem. În schimb, am folosit un laptop, tastând fiecare cuvânt din răspunsuri [...]”.⁴⁵

Totuși, s-ar putea ca limbajul informatorilor să fie încărcat de particularități culturale locale. Nu e greu să ne dăm seama când apar astfel de situații: dacă avem dificultăți în înțelegerea sensului sau dacă nu ne putem cupla emoțional imediat la situația descrisă. În astfel de momente, trebuie să încercăm să le înregistrăm *mot à mot*, deoarece de multe ori traducerea și condensarea ne pot lăsa cu nimic, mai ales după ce trece o perioadă de timp și memoria contextului se estompează.⁴⁶

În pasul imediat următor, este recomandabil ca într-o perioadă relativ compactă de timp, de regulă seara, notițele luate pe teren și amintirile încă proaspete să fie transformate în note propriu-zise.

De asemenea, dacă situația o permite, e recomandabil ca notele să fie citite și recitite pe parcursul perioadei în care

---

⁴⁵ Mark S. Fleisher & Jessie L. Krienert, *The Myth of Prison Rape Sexual Culture in American Prisons*, Rowman & Littlefield, 2009, p. 39.

⁴⁶ Spradley, *Participant Observation*, p. 67.

se face munca de teren, pentru a descoperi din timp, pe de o parte, posibilele firele care pot fi întreșesute într-o poveste⁴⁷ și, pe de altă parte, golurile din material (conexiuni și ipoteze interesante, dar încă netestate în teren), care s-ar putea să nu fie vizibile decât în momentul în care s-au adunat suficiente date. Reluările succesive ale ciclului colectare-organizare-analiză previn nu doar situația în care e imposibil să te întorci pentru piesele lipsă din puzzle, ci și situația în care poți fi copleșit de cantitatea prea mare de informație nedigerată. A avea mereu o perspectivă de ansamblu și a produce ipoteze pe parcurs pentru a colecta datele care să le confirme, nuanțeze sau infirme e formă de ordonare a materialului, care e intuitivă, ușoară și naturală.⁴⁸

Pentru mai buna gestionare a materialului, se recomandă împărțirea lui (deși uneori poate să pară / fie arbitrară) în: note descriptive, note metodologice și note analitice.

Notele descriptive ocupă, de regulă, cea mai mare parte a materialelor colectate. În bună măsură vor fi abandonate, în funcție de logica dictată de procesul de scriere a textului, folosindu-se doar o mică parte, pentru ilustrare.⁴⁹ Totuși, dacă textul este conceput în format de mari dimensiuni, cititorul obișnuit cu tradiția scrierii etnografice poate tolera o cantitate mai mare de material descriptiv, neinterpretat;⁵⁰

---

⁴⁷ Emerson, Fretz & Shaw, *op. cit.*, p. 171.

⁴⁸ Vezi Spradley, *Participant Observation*, pp. 33-35, respectiv *The Ethnographic Interview*, p. 227.

⁴⁹ Bernard, *op. cit.*, pp. 395-397.

⁵⁰ Van Maanen, *op. cit.*, p. 53.

mai ales dacă descrierea redă concretul celor văzute și auzite, evitând descrierea cu termeni care abstractizează situația.

Notele metodologice cuprind întâmplări care ne-au afectat într-un fel sau altul cercetarea – sau, altfel spus, se referă la tehnicile de colectare a datelor. De exemplu, am descoperit o tehnică / metodă mai bună pentru a face sau gestiona ceva mai eficient. Tot ceea ce te-a ajutat pe tine îi poate ajuta și pe ceilalți. La fel și în privința chestiunilor care ți-au creat dificultăți. De aceea, astfel de note pot deveni articole de specialitate sau capitole din cărți.⁵¹

Notele analitice, precum cele metodologice, au dimensiuni mai reduse, dar pot deveni articole sau capitole de carte. În general, acestea conțin ceea ce Stanley Barrett numește „burst of insight”⁵² – adică momentele când înțelegi sensul unor obiceiuri, comportamente, pattern-uri de vorbire, zicale, contradicții sau paradoxuri aparente etc. – sau idei produse la fața locului despre modul de organizare sau funcționare al comunității / grupului etc., idei care pot intra în dialog cu teoria domeniului.⁵³ Acestea creează perspectiva de ansamblu care ghidează colectarea ulterioară de date. Dar trebuie să pornim pe acest drum cu gândul că perspectiva se va schimba pe măsură ce avansăm, că expresiile, interpretările și conexiunile făcute s-ar putea fie abandonate ulterior. Această transformare continuă,

---

⁵¹ Bernard, *op. cit.*, pp. 397-398.

⁵² Stanley R. Barrett, *Anthropology: A Student's Guide to Theory and Method*, University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division, 1996, p. 220.

⁵³ Bernard, *op. cit.*, p. 398.

care produce și desființează sau reformulează ipoteze, e adeseori văzută cu suspiciune în alte tipuri de metodologie.⁵⁴ De asemenea, uneori e greu să renunți la anumite formulări, mai ales dacă privești această muncă ca pe un proces de acumulare și nu ca pe unul de rafinare.

Pentru gestionarea materialelor, mai putem menționa câteva trucuri vechi. De exemplu, Russell Bernard recomandă alocarea unui document pentru fiecare zi / tip de notă, indexând după dată / loc etc.⁵⁵ Din punctul meu de vedere, această recomandare poate fi contraproductivă, mai ales în cazul în care notele sunt luate, gestionate și prelucrate în format electronic. Dar pentru cine preferă să lucreze pe hârtie e utilă orice formă de compartimentare și ordonare a spațiului vizual. O recomandare mai utilă o reprezintă codarea lor.

Ce este codarea? Și la ce folosește?

Codarea are un dublu sens și un dublu scop. Ca instrument de criptare, codarea e garanția pe care o putem oferi informatorilor că identitatea lor, spațiile de întâlnire etc. rămân confidențiale, chiar dacă o terță persoană ajunge în posesia notelor. Ca instrument de indexare, codarea pe teme, motive, probleme etc. e foarte utilă în gestionarea

---

⁵⁴ Van Maanen, „Qualitative Methods Reclaimed”, Raport nr. MIT WP 0156-06H, Sloan School of Management Massachusetts Institute of Technology, 1983, <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a134640.pdf>, p.13.

⁵⁵ Vezi edițiile mai vechi ale Bernard, *op. cit.*

materialelor ample (și majoritatea sunt ample). Tehnica e destul de simplă: înaintea fiecărui paragraf, la finalul lui sau pe margini inserăm toate cuvintele cheie. Avantajul acestei munci față de indexarea / căutarea automată făcută de calculator constă în faptul că nu scapă nimic. De exemplu, putem avea pagini întregi despre un eveniment / ritual / etc. fără ca numele acestuia (sau cuvântul cheie) să fie menționat explicit în descriere. Calculatorul va omite secțiunea respectivă dacă nu contribuim la indexare cu respectivele coduri.⁵⁶

Dezbaterea rămâne deschisă în privința sistemului de coduri: dacă să folosim unul personalizat sau să apelăm la una din multiplele variante standardizate (de exemplu, OCM – Outline of Cultural Materials). Primul este intuitiv, dar există riscul să nu mai pară la fel de intuitiv după trecerea timpului, în cazul în care nu am conceput lista abrevierilor. Cel de al doilea e mai puțin intuitiv, dar nu apar astfel de riscuri și, în plus, materialele astfel codate pot fi prelucrate și de alți cercetători.⁵⁷ Totuși, codarea materialului reprezintă un pas major în analiza datelor. De aceea, aș recomanda folosirea codurilor personalizate, pentru a ușura munca ulterioară și pentru a avea un control deplin asupra „categoriilor analitice”⁵⁸ cu care alegem să lucrăm pornind de la ceea ce pare să dicteze situația din teren.

---

⁵⁶ Bernard, *op. cit.*, p. 405.

⁵⁷ *Ibidem*, pp. 340-345.

⁵⁸ Emerson, Fretz & Shaw, *op. cit.*, p. 172.

Interviul nestructurat

Capitolul își propune să explice legătura dintre tipul de interviu folosit și tipul de date obținute (cu cât structura interviului este mai liberă, cu atât crește probabilitatea de a aduna date de natură calitativă / cu grad mare de noutate, respectiv cu cât gradul de control este mai mare, cu atât crește caracterul cantitativ, obținând mai degrabă confirmări sau verificând frecvențe), să explice diferența dintre *informator* și *respondent* și diferența de abordare în selectarea acestora, să semnaleze tehnicile non-directive cunoscute și folosite pentru a-l face pe informator să vorbească mai mult și, nu în ultimul rând, să semnaleze limitele acurateții acestui instrument de colectare a datelor.

Interviul nestructurat e cunoscut și sub denumirea de interviu etnografic, deoarece este cea mai frecventă formă de interviu folosită pentru a culege date de natură calitativă.

Desigur, există mai multe tipuri de interviu care pot fi folosite pentru a culege date calitative, iar, în practică, granița dintre aceste tipuri este destul de greu de trasat. Și inutil. Singurul lucru care trebuie avut în vedere e următoarea relație: *cu cât structura interviului este mai liberă, cu atât crește probabilitatea de a aduna date de natură calitativă*. Cu alte cuvinte, cu cât scade „gradul de control”⁵⁹ pe care îl exercităm asupra subiectului

---

⁵⁹ Bernard, *op. cit.*, pp. 210-213.

intervievat, cu atât crește gradul de noutate a informației pe care o putem colecta. În tabelul de mai jos sunt prezentate tipurile cele mai utilizate de interviuri, după criteriul gradului de control:

GRAD DE CONTROL	TIPUL INTERVIULUI
scăzut	1. informal
	2. nestructurat
	3. semistrukturat
crescut	4. structurat / chestionar

Ce tip de informație putem afla în funcție de tipul / gradul de control al interviului?

(1) Informația complet nouă poate fi aflată în primul rând cu ajutorul *interviului informal* – a discuțiilor aparent întâmplătoare din timpul observației participative.⁶⁰ Discuțiile din timpul observației participative, așa cum au fost ele surprinse în notițele luate pe teren, pot fi tratate ca interviuri informale. Oricum, interviurile informale pot fi cu greu deosebite de conversațiile obișnuite, iar acesta e unul dintre atuurile acestui tip de interviu: colectarea de date se desfășoară în mod invizibil, concomitent cu procesul de împrietenire, ceea ce ajută la depășirea eventualelor reticențe.⁶¹

---

⁶⁰ *Ibidem*, p. 211.

⁶¹ Spradley, *The Ethnographic Interview*, p. 58.

În acest tip de cercetare, noutatea poate veni din orice circumstanță: o discuție surprinsă întâmplător, o pălăvrăgeală introductivă sau chiar și întrebările sau curiozitățile nativilor pot fi tratate ca date culese, deoarece îți relevă ceva despre interesele lor sau despre cum pun problema. Uneori, modul în care aceștia obișnuiesc să descrie diverse personaje și situații poate spune multe despre sistemul de evaluare, caracteristicile care contează, priorități, interese și rezultatul unor bătălii simbolice din grup.

De asemenea, așa cum a recomandat James Spradley, în discuțiile informale, poți pune întrebări despre cum se formulează o întrebare în zona respectivă. Poți folosi această fază a cercetării pentru a-i întreba pe nativi cum ar trebui să fie formulată o întrebare pentru a avea un răspuns cât mai adecvat curiozității / problemei avută în vedere de cercetător.⁶² În acest sens, interviul informal poate pregăti un interviu nestructurat sau, de ce nu, poate evolua într-unul, în măsura în care situația o permite, respectiv pe măsură ce una sau mai multe probleme se pretează a fi urmărite mai consecvent.

Tranziția de la un tip de interviu la altul e, în practică, una graduală. Adeseori, în funcție de ceea ce cere situația, tipurile descrise aici pot să capete un grad mai mare sau mai mic de control sau pot fi folosite combinat.

---

⁶² Spradley, „Interviews”, în Mark Pogrebin (ed.), *Qualitative Approaches to Criminal Justice. Perspectives from the Field*, SAGE, 2003, pp. 48-49.

(2) Gradul de noutate nu se diminuează semnificativ nici în cazul *interviului nestructurat* (dacă folosim niște tehnici pe care le voi menționa mai târziu). Însă, discuția devine centrată pe anumite teme și nu mai poate fi confundată cu o conversație obișnuită. Problematizarea se insinuează treptat, iar analiza, care are loc în teren, devine tot mai evidentă. Ambele direcționează discuția, măcar până în momentul în care este pusă pe orbită. Totuși, per ansamblu, controlul discuției aparține interviuatului, chiar dacă interviuatorul are o serie de probleme pe care urmărește să le rezolve / clarifice, are un plan al interviului (foarte flexibil).

Cea mai frecventă eroare pe care am întâlnit-o la studenții care învață să ia un interviu nestructurat este tratarea acestuia într-o manieră similară celui informal: informatorul e lăsat să sară de la o temă la alta, iar, în cazurile mai grave, chiar e încurajat; lipsesc întrebările clarificatoare; nu sunt urmărite piste, deoarece ipotezele și problematizarea care ar trebui să ruleze în *background* sunt lăsate pentru o fază ulterioară. Eroarea n-ar fi semnificativă dacă se pot programa întâlniri ulterioare, pentru clarificări, și dacă informatorul rămâne disponibil.

(3) Odată cu *interviul semistrukturat*, chestiunea verificării capătă un rol mai mare decât cea a descoperirii noului. Cel mai adesea, prin acest tip de interviu se verifică dacă interviurile nestructurate relevă chestiuni și mize sociale, dincolo de idiosincraziile celor deja intervievați.

E foarte posibil ca răspunsurile la un astfel de interviu să capete un aspect standardizat și să nu atingă decât

probleme evidente, sau de suprafață.⁶³ Ca urmare, acest tip de interviu nu este recomandat pentru fazele inițiale ale cercetării.⁶⁴

Totuși, și acest tip de interviu rămâne deschis noutăților, fiind suficient de flexibil. De aceea, este folosit în locul interviului nestructurat în momentele în care lipsa timpului este ceva de luat în calcul – de regulă, în cazul interviurilor luate managerilor sau altor categorii pentru care timpul e o resursă suficient de mult valorizată.

(4) Cu ajutorul *interviului structurat* nu mai putem descoperi noutăți, ci frecvența repetițiilor. Știm deja tot ceea ce ne interesează și dorim să aflăm cât de frecventă e o chestiune pe care o cunoaștem, în ce procente se prezintă o opinie, în ce grad se manifestă o atitudine etc.

Cu acesta pășim deja în sfera cercetării cantitative, în care, așa cum a sesizat Robert Darnton, numărarea e mai importantă decât înțelegerea,⁶⁵ pornind de la presuposiția că deja am înțeles tot ce era de înțeles. Pe de o parte, interviurile structurate trebuie concepute pentru a putea fi administrate de persoane care pot să nu aibă nicio legătură cu conceperea lui sau cu analiza rezultatelor. Acestea pot fi administrate față-în-față, telefonic sau într-o formă asistată

---

⁶³ Robert Atkinson, *Povestea vieții*. Interviu, Iași: Polirom, 2006, p. 59.

⁶⁴ Alan Bryman, *Social Research Methods*, Fourth Edition, Oxford University Press, 2012, p. 472.

⁶⁵ Robert Darnton, *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*, Iași: Polirom, 2000, p. 222.

de calculator.⁶⁶ Pe de altă parte, întrebările trebuie concepute în așa fel încât posibilele răspunsuri să poată fi procesate rapid.⁶⁷ Aceste limitări vor crește la maxim gradul de control.

Selecția informatorilor / respondenților

Odată cu gradul de control se modifică și rolurile și modul de abordare a celor intervievați.

Informatori

Pentru primele tipuri de interviu (preponderent calitative), avem de a face cu *informatori*, adică cu persoane alese (oarecum conștient biasat) pentru „competența lor culturală”⁶⁸ sau pentru că sunt mai ușor de abordat decât altele – de regulă, ambele calități ar trebui să apară. Și nu e de neglijat nici disponibilitatea fizică a informatorului: unii sunt extrem de deschiși, dar nu au timp suficient pentru un interviu în profunzime.⁶⁹

A fi competent cultural înseamnă să fi trecut prin procesul de enculturație⁷⁰ și să fi luat parte în mod

---

⁶⁶ Pamela Davies, „Interviu”, în Victor Jupp (ed.), *Dicționar al metodelor de cercetare socială*, Iași: Editura Polirom, 2010, p. 239.

⁶⁷ Bryman, *op. cit.*, p. 470.

⁶⁸ Bernard, *op. cit.*, p. 196.

⁶⁹ Spradley, *The Ethnographic Interview*, p. 51.

⁷⁰ „Enculturația e procesul de a fi trecut în mod natural prin procesul de învățare a unei culturi.” Spradley, *The Ethnographic Interview*, p. 47.

nemijlocit la întâmplările care fac obiectul cercetării. Din câte am observat în ultimii cinci ani la seminariile de metodologie, în zona aceasta se fac cele mai frecvente greșeli:

(1) Informatorii sunt aleși eronat, pornind de la ceea ce știu, nu de la ceea ce au trăit în mod direct. De exemplu, urmând modelul jurnalismului de popularizare și divertisment, sunt intervievați specialiști din diverse domenii – dar nu pe o temă care să aibă legătură cu intrigile și particularitățile meseriei lor, ci cu privire la rezultatele cercetărilor. Iar astfel de interviuri nu ajută cu nimic cercetarea primară și nu arată decât lenea celui care a preferat să poarte o convorbire în loc să citească lucrările specialistului. Noutățile n-au cum să apară pe această cale, prin simplul fapt că, din convorbirea cu un specialist, vei afla cel mult informațiile deja descoperite de respectivul, plus folclorul meseriei lui.

Dacă ar fi să formulez o maximă, aș zice: dacă studiezi vrăjitoria, interviează vrăjitorul și participanții la ritual nu un antropolog care a studiat vrăjitoria.

(2) Întrebările sunt prea generale sau irelevante, ratând ocaziile în care ar fi putut afla informații noi. De exemplu, întrebările despre opinii, păreri, atitudini etc. nu prea au ce căuta într-un interviu nestructurat, mai ales dacă nu fac parte dintr-un demers mai complicat, prin care să urmărești să explici ceva ce nu poate fi înțeles altfel. Un semn foarte bun al faptului că cercetarea merge într-o direcție greșită e atunci când interviurile luate te stimulează să numeri. De regulă, astfel de greșeli apar când

pornești într-o cercetare calitativă cu un *mindset* de cercetare cantitativă; iar rezultatul nu va valora nimic, deoarece nu aduce noutăți pentru ca demersul să fie calificat ca cercetare calitativă și nu e reprezentativ pentru a fi calificat ca cercetare cantitativă. Chiar nu contează la nimic dacă „4 din 10”, „toți”, „câțiva” sau „mai mult de jumătate” împărtășesc o opinie, atitudine etc.⁷¹ Pentru o cercetare calitativă, e suficient să vezi dacă respectiva chestiune e recurentă, ca s-o folosești ca punct de plecare. Dar nu e un punct de sosire. A informa cititorul cât de recurentă este cu exactitate, fără a o pondera sau pune în context statistic, e doar un semn de prețiozitate naivă.

Tot ca o maximă: dacă vrei să obții informații noi, imaginează-ți că ești un polițist care anchetează, care, vorba lui Erving Goffman, „face o treabă mai bună și mai rapidă ca noi”⁷²; fiecare întrebare trebuie să pornească de la informațiile deja obținute, trebuie să urmărească o pistă și totul trebuie să se lege, chiar dacă informatorul nu sesizează mizele demersului.

Respondenți

Pentru ultimele tipuri de interviu (preponderent cantitative), avem *respondenții*, adică persoane alese nu atât pentru competența lor cât pentru faptul că sunt

---

⁷¹ Grant McCracken, *The Long Interview*, Sage Publications, 1988, p. 18.

⁷² Erving Goffman, „On Fieldwork”, în Paul Atkinson & Sara Delamont (eds.), *SAGE Qualitative Research Methods*, vol. 1, Sage Publications, 2011, p. 122.

reprezentativi. Alegerea respondenților se face urmând regulile dictate de metodologia cantitativă (aleator, eșantionat etc.). În cuvintele lui Mark Fleisher, diferența dintre cele două abordări, atât din perspectiva mijloacelor, cât și din perspectiva scopurilor urmărite, poate fi rezumată la următoarele aspecte:

„Un statistician poate colecta date în funcție de 20 de variabile [...] de la 1200 de respondenți aleși după un eșantion aleator. În schimb, un etnograf va colecta date în funcție de sute de variabile de la câțiva informatori [...].”⁷³

Comparația lui Fleisher e destul de plastică și utilă pentru cei care vin din direcția metodologiei cantitative, dar e puțin forțată. De aceea, aș completa-o cu descrierea lui Spradley, care surprinde mai bine ceea ce se petrece de fapt în cazul interviului etnografic: „în loc să colecteze `date` despre oameni, etnograful încearcă să învețe de la ei”.⁷⁴

Tehnici folosite în cazul interviului nestructurat

De regulă, unul dintre cele mai dificile momente pentru cineva care învață să ia interviuri e managementul impresiei inițiale. Intervievatorul trebuie să dezamorseze posibilele tensiuni și să spulbere posibilele reticențe ale informatorului. Cuvintele și limbajul non-verbal ar fi

---

⁷³ Fleisher, *op. cit.*, p. 229.

⁷⁴ Spradley, *The Ethnographic Interview*, p. 4.

recomandat să transmită deschidere, înțelegere, aprobare și curiozitate,⁷⁵ astfel încât informatorul să simtă că nu riscă să piardă nimic: nici stima de sine, nici timpul.

Apoi urmează prima întrebare, care poate strica întreaga atmosferă în două feluri: fie sunt puse întrebări prea generale și lipsite de orice miză, la derută, ca să curme tensiunea inițială, făcându-l pe informator să simtă că-și pierde timpul inutil; fie se intră prea abrupt în subiect, ceea ce îl direcționează prea mult pe informator, stimulându-l să dea răspunsuri prea scurte și prea legate de întrebare (asemănătoare unui interviu semistructurat), cu riscul de a reduce posibilitățile de apariție a noutăților.

James Spradley recomandă pentru astfel de situații folosirea *întrebărilor descriptive*, de genul „cum e o zi obișnuită din viața / munca ta?” și toate variațiunile care pot fi făcute pornind de la aceasta: „am auzit că e interesant” sau „n-am mai văzut niciodată așa ceva” sau „n-am mai fost niciodată acolo” „poți să îmi dai cât mai multe detalii” etc.⁷⁶

Astfel de întrebări sunt foarte bune pentru „a sparge gheața”, ajută la procesul de împrietenire, nu direcționează și nu grăbesc informatorul. Îl setează pentru a vorbi mai mult și mai detaliat, pentru că pare că te interesează cu adevărat ceea ce are de povestit. De asemenea, răspunsul te poate ghida pentru a pune următoarele întrebări, pornind de la logica de vorbire pe care o detectezi în răspunsul informatorului și de la posibilele piste pe care răspunsul ți le poate arăta.

---

⁷⁵ McCracken, *op. cit.*, p. 38.

⁷⁶ Spradley, *The Ethnographic Interview*, pp. 79-85.

În cazul în care nu se deschid suficiente piste interesante, după întrebările descriptive, putem folosi întrebări pe care James Spradley le numește „grand tour”, prin care îl rogi pe informator să te introducă în universul lui: să îți prezinte locul și obiectele utile sau semnificative, evenimentele care l-au marcat, colegii sau prietenii, persoanele importante, etc. Această incursiune în spațiu și timp poate fi ulterior sondată în adâncime, fără riscul de a-l ghida prea mult, dacă reformulăm întrebarea mare focusând-o pe oricare din problemele din descriere, rugându-l să descrie, să exemplifice sau să detalieze.⁷⁷

Pentru a face un interviu decent, e nevoie de anumite aptitudini: să știi să ascuți, să-l lași pe informator să conducă discuția, să știi să transmiți impresia că ești interesat de ceea ce ți se povestește prin ritmul și armonia întrebărilor, contact vizual și alte semne non verbale.⁷⁸ Aceste aptitudini pot fi dezvoltate mai ușor dacă, în procesul de învățare, îți alegi bine informatorii și temele de cercetare și dacă îți analizezi prestația în timp real, ajustând-o după recomandările de mai sus și după reacțiile informatorului. De asemenea, pot fi folosite alternativ o serie de „tehnici de sondare în adâncime”⁷⁹, care, pe de o parte, întăresc impresia că ești înțelegător, răbdător, atent, curios, aprobator, iar, pe de altă parte, îl stimulează pe informator să continue discuția liber:

---

⁷⁷ *Ibidem*, pp. 87-89.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 46.

⁷⁹ Bernard, *op. cit.*, pp. 217-222.

Tehnica tăcerii. Este cea mai neutră. În anumite cazuri (pentru persoanele mai reflexive) este absolut necesară; impunerea unui ritm perceput ca prea alert fiind considerată ca impolitețe. Se recomandă folosirea în mod moderat (pentru a evita momentele stânjenitoare), mai ales de către începători.⁸⁰

Tehnica ecoului. Este suficient de neutră. Constă în repetarea ultimei afirmații a informatorului, urmată de o întrebare privind continuarea sau rugămintea de a continua / detalia.⁸¹

Tehnica sunetelor afirmative. Este suficient de neutră. Funcția ei e aceea de a încuraja informatorul să meargă mai departe, că informația e înțeleasă / percepută ca fiind interesantă. Studiile comparative arată că folosirea acestora crește cantitatea răspunsurilor cu o treime.⁸²

Aceste tehnici pot fi folosite împreună cu altele, în care gradul de control crește. De exemplu, se presupune că întrebările lungi / detaliate pot să producă răspunsuri pe măsură. De asemenea, direcționarea nu este neapărat ceva de evitat, ci mai degrabă ceva care trebuie folosit cu precauție. De multe ori poate fi o modalitate de acces la noutăți; mai ales în cazul în care întâlnim *abrevierea culturală*: pentru informatori, anumite chestiuni sunt de la

---

⁸⁰ *Ibidem*, p. 218.

⁸¹ *Ibidem*, p. 219.

⁸² *Ibidem*, p. 219.

sine înțelese, însă pentru cercetători de-la-sine-înțelesul necesită clarificări, dincolo de faptul că poate fi o sursă de noi explicații.⁸³

De asemenea, cu precauție, pot fi utilizate tehnici din jurnalism, precum tehnica aruncării momelii. Prin această tehnică încercăm să dăm de înțeles că secretul e cunoscut, încurajând astfel informatorul să dezvăluie informații pe care, altfel, ar prefera să nu le dezvăluie.⁸⁴

În pofida aspectului de rețetă pe care îl creează, utilizarea acestor tehnici presupune o importantă doză de artă, atenție la context, la detalii, la stări afective etc. Am putea spune că experiența este cel mai bun, dacă nu singurul, profesor care te poate învăța cum să iei interviuri bune. Tactul, încrederea pe care o putem inspira celuilalt, tăcerea în momentul oportun sau întrebarea potrivită la locul potrivit pot face diferența dintre o succesiune de răspunsuri seci (din care nu poți lega ceva) și o poveste complexă.⁸⁵

Limitele interviului ca instrument de cercetare

În fine, indiferent de precauțiile luate, trebuie să acceptăm faptul că, în procesul de interviuare, pot să apară o serie de distorsiuni, mai cu seamă atunci când interviul nu e parte a demersului mai general de observație participativă. De asemenea, trebuie să ne ținem în frâu

---

⁸³ *Ibidem*, p. 220.

⁸⁴ *Ibidem*, pp. 221-222.

⁸⁵ Atkinson, *op. cit.*, pp. 61-74.

dorința de a generaliza pornind de la informațiile obținute prin interviuri nestructurate.

Interviurile te pot induce în eroare, pentru că oamenii uneori mint în mod intenționat. Ca exemplu, „cea mai remarcabilă eroare din istoria intelectuală a secolului al XX-lea”⁸⁶ s-a datorat unor interviuri luate de Margaret Mead, pe baza cărora a făcut niște generalizări controversate care, pentru a fi valide, ar fi trebuit să fie coroborate cu date culese prin alte metode. Mead a intervievat mai multe adolescente din Samoa cu ocazia unui studiu asupra crizei psihologice resimțită în adolescență. Din răspunsuri reieșea destul de clar că normele privind sexualitatea adolescenților erau destul de laxe în grupul respectiv. Reieșea că, datorită faptului că nu existau restricții și sancțiuni, trecerea prin adolescență era lipsită de tensiuni în Samoa, spre deosebire de celebra „criză a adolescenței” prezentată ca universală de către psihologii din SUA.

Concluziile sale au aruncat în aer determinismul biologic din psihologie, iar din 1928 până în prezent rezultatele acestui studiu (foarte plauzibile, de altfel) sunt folosite ca cel mai puternic argument în privința determinismului cultural: modul în care suntem construiți cultural determină cele mai intime și mai greu de înțeles comportamente; ca urmare, trebuie să fim mereu cu ochii pe cei care invocă influența hormonală, genetică sau de altă natură pentru a explica de ce suntem așa cum suntem.

---

⁸⁶ Derek Freeman, *Margaret Mead and the Heretic. The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*, Penguin Books, 1997, p. xiii.

Problema metodologică care a pus sub semnul întrebării întregul demers a fost că, potrivit lui Derek Freeman, două dintre adolescențele intervievate glumeau, amuzându-se pe seama naivității cercetătorului, așa cum obișnuiau s-o facă nativii atunci când întâlneau pe cineva care nu înțelegea subtilitățile culturale locale.⁸⁷ La o distanță de multe decenii, informatoarea glumeață a lui Margaret Mead a dat o declarație care merită să fie luată ca recomandare de către orice cercetător:

„Cercetătorii trebuie să fie precauți în privința explicațiilor pe care le primesc de la oameni. Trebuie să le verifice în primul rând, să fie siguri că ceea ce li s-a spus e ceva adevărat, și nu doar o glumă.”⁸⁸

E greu de dat un verdict în cazul controversii Mead-Freeman, mai ales din cauză că ambii au văzut ceea ce voiau să vadă înainte să înceapă cercetarea și ambii au apelat la generalizări inutile și hazardate despre cultura și modul de a fi al locuitorilor din Samoa. Iar între cele două cercetări a trecut suficient timp astfel încât situația persoanelor intervievate să se fi schimbat, mai ales sub influența misionarismului religios.

De asemenea, interviurile pot induce în eroare, chiar dacă informatorii sau respondenții sunt sinceri. Adeseori, oamenii spun una și fac alta, chiar și atunci când sunt

---

⁸⁷ Trebuie să precizăm faptul că Margaret Mead cunoștea acest obicei local, care apare în lucrările de metodologie sub denumirea de *sucker bias*.

⁸⁸ Fa'apua'a Fa'amu, *apud* Freeman, *op. cit.*, p. xiv.

„autentici” (atât în fapte cât și în vorbe), deoarece principiile, valorile, normele morale și practicile sociale nu sunt întotdeauna lipsite de contradicții.⁸⁹ Cel mai spectaculos exemplu în acest sens a fost un experiment realizat în anii 1930 de către Richard La Pierre. Acesta a călătorit de-a lungul SUA, însoțit de un cuplu de chinezi, mâncând la 184 de restaurante și cazându-se în 66 de hoteluri. Astfel, din cele 250 de firme cercetate, doar într-una le-a fost refuzat accesul (un hotel). Peste șase luni, a revenit cu o întrebare cât se poate de simplă: „acceptați chinezi în localul dumneavoastră?”. În opoziție cu ceea ce făcuseră deja, 92% dintre respondenți au spus că nu.⁹⁰

Dacă avem în vedere acuratețea datelor culese folosind exclusiv interviul, trebuie să conștientizăm o serie de limite ale acestui instrument:

Distorsiunea. Oamenii uită sau au o memorie selectivă, nu știu să numere, fac confuzii, omit detalii și tind să supraevalueze sau să subevalueze, amestecă informațiile directe cu estimările sau chiar cu supozițiile.⁹¹

Efectul de expectanță. Așa cum am menționat și în cazul observației participative, reactivitatea este unul din elementele care distorsionează serios o cercetare socială. Subiecții se vor comporta diferit și vor da

---

⁸⁹ Pentru detalii în acest sens, vezi capitolul despre analiza funcțională.

⁹⁰ Bernard, *op. cit.*, p. 246.

⁹¹ *Ibidem*, p. 247.

răspunsuri care, deși nu sunt nesincere, nu sunt în concordanță cu ceea ce credeau / erau ei înainte să se simtă studiați – fie că actul în sine e perceput ca ceva pozitiv sau negativ.⁹²

Efectul de deferență. Este cunoscută reticența intervievaților din categoriile privilegiate în a fi sinceri când vine vorba de chestiuni ce implică corectitudinea politică (indiferent cum se manifestă aceasta în funcție de regimul politico-cultural).⁹³

Efectul dat de context. Ideologia intervievatorului sau cea a interviuatului sau chiar spațiul de întâlnire pot produce date cu un semnificativ conținut idiosincratic, care să vorbească mai mult despre procesul de interviu decât despre chestiunile discutate în interviu.⁹⁴ Cel mai potrivit cadru pentru a lua interviul e unul familiar informatorului, de preferință familiar în relație cu subiectul discutat sau cel puțin unul în care informatorul se simte relaxat. Adeseori, cel mai potrivit cadru e domiciliul celui interviuat.⁹⁵

Dincolo de aceste limitări, interviul are câteva avantaje comparativ cu observația participativă. Anumite chestiuni sunt mai ușor de aflat punând întrebări decât încercând să

---

⁹² *Ibidem*, p. 244-245.

⁹³ *Ibidem*, p. 241.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 239.

⁹⁵ Atkinson, *op. cit.*, p. 56.

le observăm direct. Împrietenirea din timpul unei îndelungate observații participative ajută la apropierea de chestiunile tabu sau de cele ilegale / imorale, dar este puțin probabil să garanteze accesul la astfel de tranzacții. În acest caz, interviul, cu toate lipsurile lui, asigură un grad suficient de discreție / anonimat încât să aducă la lumină astfel de chestiuni. În plus, cercetarea bazată pe interviuri durează mai puțin, deoarece întrebările pot viza atât trecutul apropiat cât și un spațiu mai vast decât cel care poate fi acoperit în mod rezonabil de o cercetare bazată pe observație participativă. De aceea, interviurile pot ajuta la reconstrucția evenimentelor. Și, tot în felul acesta, contextualizarea devine mai facilă.⁹⁶

---

⁹⁶ Bryman, *op. cit.*, pp. 494-497.

Focus grup

În capitolul de față, voi încerca să prezint cum a evoluat această metodă de cercetare comercială (care a avut un succes răsunător în studiul pieței / marketing) într-o metodă de cercetare academică, să prezint recomandările privind selecționarea și recrutarea participanților, pregătirea și conducerea interviului de grup, abilitățile necesare (și tehnicile prin care acestea pot fi îmbunătățite într-o perioadă de timp rezonabilă) și, nu în ultimul rând, să semnaliez limitele acurateții acestui instrument de colectare a datelor.

Scurt istoric

Acest instrument a fost dezvoltat în anii 1940 de Robert Merton, Paul Lazarsfeld și alți colaboratori de la Columbia University, apoi a fost, pe bună dreptate, abandonat de către lumea academică. În concepția inițială, 12 oameni stăteau într-o încăpere și apăseau pe butoane în funcție de reacția pozitivă sau negativă vizavi de mesajele care le erau prezentate. Merton a încercat să rafineze puțin această barbarie metodologică, introducând întrebări deschise focusate pe o temă.⁹⁷ Totuși, problemele originare au rămas pentru multă vreme în folosirea practică a acestui instrument, care nu e cel mai potrivit nici pentru a

---

⁹⁷ Michael Bloor et al., *Focus Groups in Social Research*, SAGE Publications, 2001, p. 2.

descoperi informații noi, nici pentru a măsura atitudinii într-un mod care să aibă relevanță statistică – deși le poate aproxima oarecum pe ambele.

Cu toate acestea, focus grupul a avut un succes răsunător ca metodă de cercetare aplicată în economie, în special în studiul pieței și marketing. Utilitatea economică a focus grupului a fost dată de posibilitatea de cunoaștere a comportamentului consumatorului, la prețuri rezonabile. Opiniile, reacțiile, atitudinile și modul de înțelegere a 12 oameni pot aproxima mai bine reacția pieței decât imaginația directorului, probabil rupt de lume. Cel mai interesant exemplu în acest sens este cercetarea de marketing făcută de firma americană MCI, care dorea să intre pe piața convorbirilor interurbane. Cu ocazia focus grupului organizat, cercetătorii au descoperit ceva la care nu se gândiseră: clienții firmei concurente AT&T nu dădeau vina pe costurile ridicate practicate de firmă, ci pe ei înșiși, pentru că vorbeau prea mult. Această descoperire a produs sloganul de succes: „You’re not talking too much, just spending too much.”⁹⁸

Această metodă este aleasă de mediul comercial în primul rând, deoarece se consideră că economisește timp și, implicit, bani, prin comasarea celor intervievați.⁹⁹ Chestiunile de metodologie contau mai puțin decât confirmările venite ulterior de la departamentul de contabilitate. Cei care comandau astfel de studii porneau de la ideea de bun simț că ei, ca producători, trebuie să fie într-o oarecare legătură cu clienții. Iar focus grupurile le

---

⁹⁸ Bernard, *op. cit.*, p. 233.

⁹⁹ Bryman, *op. cit.*, p. 501.

ofereau în această direcție rezultate plauzibile la prețuri rezonabile.¹⁰⁰ Cei care realizau astfel de studii porneau de la idei și interese similare, lăsând un spațiu cât mai restrâns transparenței în ceea ce privește atât metodologia, cât și rezultatele. „Produsul lor” nu trebuia să ajungă, sub nicio formă, în mâinile concurenței.¹⁰¹

Folosirea acestui instrument de colectare a datelor s-a extins atât de mult în mediul de afaceri încât, aproape în fiecare oraș semnificativ din SUA, existau firme care ofereau astfel de servicii de cercetare, plus servicii conexe: de la găsirea membrilor, recrutarea lor, la furnizarea mâncării și a băuturii necesare, a spațiilor special amenajate cu mese rotunde și oglinzi unidirecționale (pentru observarea discuțiilor în direct) sau la furnizarea moderatorilor profesioniști.¹⁰²

Din anii 1980, metoda a revenit în atenția lumii academice, datorită unor avantaje pe care le-ar putea avea față de interviul propriu-zis.

Avantajele interviului de grup

Cel mai important avantaj față de interviul personal ar fi acela de a putea studia dinamica grupului, conflictele, modalitățile de negociere și formele culturale în care acestea se exprimă etc. dacă asta intenționăm să facem.

---

¹⁰⁰ Richard A. Krueger & Mary Anne Casey, *Metoda Focus Grup. Ghid practic pentru cercetare aplicată*, Iași: Editura Polirom, 2005, p. 51.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 196.

¹⁰² *Ibidem*, p. 24.

Pentru un asemenea scop, este necesar să lucrăm cu grupuri preexistente: vecini, colegi de serviciu, prieteni, cunoștințe etc.¹⁰³

De asemenea, focus grupul e mai util decât interviul dacă studiem subiecții implicați într-o situație, deoarece se vor completa și corecta unii pe alții, activându-și reciproc memoria situației în discuție, într-un proces de rememorare colectivă.¹⁰⁴

Din această perspectivă, focus grupul poate fi văzut ca o metodă de colectare a datelor situată la intersecția dintre observația participativă și interviul nestructurat, oferind accesul la semnificații colective, procese, structuri de grup și asumptii normative implicite, care pot fi explicitate în timpul discuțiilor.¹⁰⁵

Caracteristicile focus grupului

Toate chestiunile menționate cu privire la interviul nestructurat sunt valabile și în cazul focus grupului. Ambele produc date cu un caracter puternic etnografic, ambele au un grad acceptabil de validitate și ambele au aceeași limită: când vine vorba de reprezentativitate sau dacă măsurarea frecvențelor e o chestiune importantă, acestea trebuie completate cu metode cantitative.

---

¹⁰³ Jenny Kitinger, „The Methodology of Focus Groups: The Importance of Interaction between Research Participants”, în *Sociology of Health & Illness*, Vol. 6 No. 1, 1994, p. 105.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 105.

¹⁰⁵ Bloor et al., *op. cit.*, pp. 4-8.

Un focus grup poate evolua natural dintr-un interviu informal, într-un mod total neplanificat, transformându-se la fața locului în interviu de grup focusat pe o temă anume, sau poate fi programat în mod formal pentru o dată anume, într-un loc anume.¹⁰⁶

Diferența majoră față de interviul nestructurat e dată de numărul de membri ai unui focus grup. Recomandările privind numărul de membri variază de la autor la autor; însă poate fi luată în calcul recomandarea lui Richard Krueger: dacă nu găsim o varietate satisfăcătoare de perspective, înseamnă că grupul este prea mic; respectiv dacă anumiți membri ai grupului încep să vorbească între ei, ignorând discuția generală înseamnă că grupul e prea mare.¹⁰⁷ Cu alte cuvinte, grupul poate avea oricâți membri dorim (sau putem) să adunăm la un loc.

Gestionarea unui focus grup

Numărul mai mare de participanți face ca moderatorul / moderatorii unui focus grup să fie nevoiți să posede, pe lângă abilitățile unui etnograf (menționate anterior, inclusiv la tema „observația participativă”), și abilitățile unui animator social sau chiar abilități de terapeut.¹⁰⁸ De asemenea, este posibil ca aptitudinile necesare pentru

---

¹⁰⁶ Jean J. Schensul et. al., *Enhanced Ethnographic Methods. Audiovisual Techniques, Focused Group Interviews, and Elicitation*, Ethnographer's Toolkit, Vol 3, Altamira Press, 1999, p. 51.

¹⁰⁷ Krueger & Casey, *op. cit.*, p. 27.

¹⁰⁸ Bernard, *op. cit.*, p. 237.

gestionarea unui grup să nu fie suficiente pentru gestionarea unui alt grup;¹⁰⁹ însă sunt câteva trucuri care pot fi învățate pentru gestionarea unor „tipuri” de participanți.

De exemplu, persoanele care creează celorlalți membri impresia că sunt experți s-ar putea să deformeze astfel rezultatele discuțiilor. La fel ca în cazul celor care încearcă să domine discuția, acestora li se poate limita timpul de vorbire și, eventual, încrederea de sine pe care o transmit celorlalți, prin întreruperea contactului vizual, prin mutarea lor în proximitatea moderatorului sau, pur și simplu, prin oprirea lor și încurajarea celor mai timizi să ia cuvântul.¹¹⁰

Bineînțeles, rețeta aceasta nu trebuie aplicată în mod mecanic. Uneori, apariția dominatorilor sau experților, sau orice micro-conflict, ne pot dezvălui multe despre dinamica grupului, pattern-urile de negociere, modalitățile și criteriile de ierarhizare, plus alte cutume. Atât timp cât nu destabilizează grupul și cât nu irosesc degeaba resursele de atenție, aceștia ar putea fi lăsați în pace.

---

¹⁰⁹ Krueger & Casey, *op. cit.*, p. 20.

¹¹⁰ *Ibidem*, pp. 140-141.

Metode și tehnici pentru analiza datelor calitative

În handbook-urile dedicate metodologiei, capitolele privitoare la analiza datelor calitative sunt, pe nedrept, cele mai plictisitoare. Adeseori, acestea se rezumă la detalierea câtorva tehnici de procesare a textului, la semnalarea unor pattern-uri sau la producerea de taxonomii, concepte și corelații – producând impresia că datele au fost culese de un robot și procesate de un altul, cu care nu comunică. Problema are mai multe surse.

În primul rând, problema are la bază următoarele dihotomii: (1) analiza este fie o artă care nu poate fi predată, fie un proces mecanic de căutare a pattern-urilor, stabilire de corelații și testare de ipoteze; (2) metodologia este aseptică din punct de vedere ideologic, pe când curente teoretice sunt viziuni inevitabil ideologice asupra lumii, iar succesivitatea lor implică abandonarea odată ce sunt depășite de o nouă viziune mai bună. Totuși, orice istorie a practicilor cercetării sociale ne arată că avem de a face cu ceva plasat dincolo de aceste dihotomii: o artă care e învățată și care se rafinează prin dialogul constant cu teoria, prin care vechile teorii ghidează noile analize, iar noile analize rafinează sau revoluționează curente teoretice. Așa numitele „curente teoretice” nu sunt altceva decât metode de analiză testate istoric, fiecare având plusuri și minusuri – fie că ne referim la curente din antropologia culturală, fie că ne referim cele din sociologie, fie că ne

referim la restul științelor sociale, care sunt mai degrabă forme aplicate ale primelor două.

În al doilea rând, în practica cercetării, nu există un moment distinct dedicat „analizei” datelor „culese”. *Analiza unor date înseamnă culegerea altor date care să le plaseze într-un orizont de semnificație* – fie că acel orizont e unul construit prin inducție, fie că e orizontul unei teorii care recomandă ce date trebuie culese pentru a interpreta pattern-urile de vorbire sau de acțiune descoperite.¹¹¹

Așadar, problema aparent complicată și plictisitoare poate deveni simplă și plină de recomandări utile odată ce apelăm la resursele curenților teoretice.

Inevitabil va trebui să facem o selecție din multitudinea de resurse oferite de-a lungul timpului și inevitabil va trebui să renunțăm la nuanțele prin care adepții diverselor curente încearcă să se poziționeze unii față de alții, pentru a sublinia contribuția personală în domeniu. Alegerea, deși are un grad de arbitrar, pornește de la proba timpului: dacă un curent a supraviețuit o lungă perioadă, dacă a produs un număr impresionant de încercări de depășire a lui (care inevitabil îl afirmă chiar și în încercarea de a-l nega), dacă o parte din metodele și stilurile lui de lucru încă mai sunt folosite, atunci merită să fie luat în considerare.

După acest criteriu am ales să prezint în capitolele care urmează metodele de analiză din *materialism* (de la evoluționismul clasic până la materialismul cultural), *culturalism* (de la relativism cultural /particularismul istoric

---

¹¹¹ Veronica Mateescu & Lucian Butaru, "Workplace Relations In A Transylvanian Closed Village Community. Notes On Fieldwork." *Studia Universitatis Babes-Bolyai* 58.2 (2013), pp. 245-247.

până la interpretativism și postmodernism), *funcționalism* (la pachet cu cele post-funcționaliste: teoria conflictului, teoria tranzacțională, teoria acțiunii sociale, analiza de rețea), respectiv *structuralism* (la pachet cu cele post-structuraliste).

Designul unei cercetări calitative

Dat fiind caracterul preponderent inductiv și dată fiind imprevizibilitatea constitutivă a cercetării calitative, este dificil de trasat un design al unei astfel de cercetări. Totuși, în acest scop poate fi utilizată propunerea de design dezvoltată de către Stanley Barrett. Aceasta are la bază distincția dintre :

(1) *macroanaliză* sau nivelul cel mai general de analiză, care constă în producerea modelului, alegerea și discutarea conceptelor utile, alegerea temelor tratate, restrângerea și focusarea analizei pe anumite chestiuni și transformarea lor în probleme care pot fi rezolvate pe baza datelor colectate;

(2) *microanaliză* sau nivelul minimal de analiză și interpretare, care constă în rezolvarea continuă de mici *puzzle-uri* care fac inteligibile fenomenele descrise, generalizările empirice, comparațiile cu rezultatele studiilor similare și dialogul constant cu marile teorii din domeniul cercetat.

Nu mi-am propus să prezint în mod fidel propunerea de design făcută de Barrett, ci am folosit în mod liber majoritatea elementelor lui, ca propunere utilă de *design de cercetare calitativă*.

Macroanaliza

Modelul. În schema de analiză propusă de Stanley Barrett, modelul reprezintă elementul sau reperul central al macroanalizei. Modelul trebuie construit pornind de la o serie de elemente pe care le considerăm importante: valorile, atitudinile și comportamentele conștiente (front stage) și inconștiente (back stage) ale celor studiați – însă accentul pus pe cele inconștiente nu trebuie să ducă la situația în care modelul respectiv nu le-ar spune nativilor nimic despre ei înșiși.¹¹² Modelul produce o „imagine unificată”¹¹³ a întregii cercetări, o descriere schematică – eventual una reprezentată grafic. Această imagine nu este falsă sau adevărată, ci utilă sau inutilă bunei înțelegeri a cercetării; ea nu ghidează cercetarea precum într-un design clasic de cercetare, ci o urmează, ghidând mai degrabă scrierea textului – modelul ar trebui, de preferință, să apară la final, pe baza tuturor datelor culese.¹¹⁴

Conceptualizarea. Dificultățile date de conceptualizare pot să se facă simțite încă de la început și să continue până spre finalul cercetării. Pentru fiecare concept există numeroase definiții și e posibil ca niciuna să nu se potrivească cu ceea ce poate fi găsit în teren. În plus, nativii s-ar putea să aibă ei un concept care să descrie într-un anume mod situația. Aceste dificultăți sunt un foarte bun prilej pentru a intra în dialog cu marea teorie, mediind /

---

¹¹² Barrett, *op. cit.*, p. 226.

¹¹³ *Ibidem*, p. 217.

¹¹⁴ *Ibidem*, pp. 216-218.

traducând conceptele nativilor și cele de specialitate, în orizontul datelor culese. De exemplu, Stanley Barrett a observat că, pentru nativi, concepte precum „imigrant”, „clasă”, „rasă”, „comunitate” au înțelesuri diferite de la caz la caz sau în diferite perioade de timp.¹¹⁵

Tematizarea. Dat fiind faptul că timpul face adeseori imposibilă culegerea detaliilor despre orice, e nevoie pe parcursul cercetării să facem o selecție a datelor pe care le vom culege în continuare, pornind de la anumite teme care ne-au atras atenția. Această selecție se petrece oricum, în mod spontan. Însă e mai bine să o facem în mod conștient, îmbinând interesele noastre, trend-urile din interiorul disciplinei și ceea ce poate fi găsit la fața locului.¹¹⁶

Problematizarea. Aceasta este cea mai importantă parte a macroanalizei. Dacă temele se pot dezvolta în mod natural într-o cercetare, problematizarea necesită mai multă imaginație: trebuie să găsim relațiile dintre diverse teme, să le transformăm „în puzzle-uri care să fie rezolvate”¹¹⁷. *Întrebările de cercetare sau ipotezele de lucru ghidează atât culegerea datelor, cât și scrierea sau, mai apoi, citirea textului.* Ipotezele inițiale pot fi modificate sau abandonate și înlocuite cu altele pe măsură ce datele culese ne arată că sunt alte direcții de analiză, care sunt mult mai fertile.

---

¹¹⁵ *Ibidem*, pp. 219-220.

¹¹⁶ *Ibidem*, pp. 218-219.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 219.

Microanaliza

Momentul de inspirație. Pentru Stanley Barrett, *the burst of insight* (momentul de inspirație) este cel mai important element în ceea ce privește valoarea adăugată a unei lucrări. Așa-numitul „moment de inspirație” se referă la analizele făcute pe loc, spontan, în teren, prin care se dezvăluie conexiunile intime dintre elemente aparent separate, conexiuni care ne ajută să înțelegem condițiile de posibilitate din spatele unor chestiuni care, până atunci, păreau de neînțeles. De exemplu, Barrett a găsit, în aceeași comunitate, două zicale contradictorii: „e suficient un măr putred ca să strice întregul coș”, respectiv „în orice familie e o oaie neagră”. În discuțiile din teren, și-a dat seama că anumite familii aveau de unde să piardă, altele nu; astfel a înțeles că cele două zicale se referă la clase sociale diferite, cu credit social diferit. Pentru a produce astfel de momente de inspirație nu avem niște tehnici anume, dar nici nu e ceva ce nu poate fi învățat. Imaginația sociologică, perspicacitatea și intuiția pot fi antrenate prin conștientizarea importanței lor și prin multă muncă de teren.¹¹⁸

Generalizări empirice. Din punctul de vedere al produsului final, așa-numitele „generalizări empirice” nu diferă cu nimic de *momentele de inspirație*. Diferit e doar modul de producere: sunt generalizări care au la bază

---

¹¹⁸ *Ibidem*, pp.220-222.

observarea unor chestiuni care apar în mod repetat în datele culese.¹¹⁹

Comparația cu studiile existente. Trecerea în revistă a studiilor similare nu trebuie tratată în mod mecanic, ca o corvoadă făcută din conveniență, ci ca o formă de generalizare. Rezultatele cercetării pot confirma, nuanța sau infirma studiile similare, iar asta are o relevanță științifică suficientă încât să ceară trecerea în revistă a respectivelor studii.¹²⁰

Dialogul cu marea teorie. Acest dialog cu marea teorie poate avea loc în partea introductivă, pe întreg parcursul lucrării sau în concluzii. Dacă apare în introducere, recomandarea e ca introducerea să fie scrisă în ultimul moment.¹²¹ Totuși, așa-numita „parte teoretică” a unei lucrări nu are niciun sens dacă e făcută doar pentru a enumera câteva nume mari (și idei pe măsură) sau pentru a încerca legitimarea propriului demers. Însă, la fel ca în cazul trecerii în revistă a studiilor de specialitate, adeseori apare prilejul generalizării sub forma unui dialog fructuos cu marea teorie, în măsura în care rezultatele cercetării confirmă, nuanțează sau desființează anumite asumptii teoretice larg acceptate, rediscută anumite concepte etc.

Am putea spune că scopul unei cercetări calitative nu are cum să fie acela de a afla „adevărul” despre un grup. În primul rând, acest lucru este imposibil; scandalurile din

---

¹¹⁹ *Ibidem*, pp. 223-224.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 224.

¹²¹ *Ibidem*, pp. 224-225.

literatura etnografică au dovedit că fiecare cercetător găsește altceva, în funcție de momentul în care a fost făcută cercetarea și în funcție de lentilele prin care a văzut problemele.¹²² În al doilea rând, nu ar avea prea mult sens și utilitate să dedicăm atât de mult efort pentru a realiza un fel de insectar al societăților omenеști. Mai degrabă, scopul cercetărilor calitative ar fi acela de a rezolva problemele cu care deja ne confruntăm în orizontul teoretic, prin medierea produsă între situațiile studiate, limbajul cercetătorului și preocupările publicului cititor. Așa cum spunea Clifford Geertz, „locul studiului nu este obiectul studiului”¹²³, obiectul studiului este întotdeauna o temă sau o problemă ridicată de (sau pentru) comunitatea științifică, iar finalitatea lui e „rafinarea dezbaterii. Ceea ce se îmbunătățește e precizia cu care ne ofensăm unii pe alții.”¹²⁴ Dincolo de aspectul glumeț al afirmației lui Geertz, găsim o recomandare care merită să fie luată în calcul, și anume, progresul în domeniul cercetării calitative în științele sociale nu e dat atât de acumularea de noi date exotice sau de crearea unor consensuri teoretice, ci de continua dezvoltare a perspectivelor critice.

---

¹²² Michael Agar, *Speaking of Ethnography*, Sage Publications, 1986, p. 13-16.

¹²³ Geertz, *op. cit.*, p. 29.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 35.

Analiza materialistă

Analiza materialistă recomandă culegerea acelor date care pot să facă inteligibilă infrastructura materială a faptelor sociale, transformările pe care aceasta le-a suferit de-a lungul timpului precum și modul în care aceasta afectează strategiile de adaptare ale indivizilor vizați de cercetare.

Pentru a face o astfel de analiză, cercetarea trebuie înceapă cu niște chestiuni cât se poate de simple, materiale, precum artefactele, modul de organizare a spațiului, a proceselor de producție etc. chiar dacă miza studiului vizează chestiuni mai complexe, imateriale, precum studiul culturii organizaționale, de exemplu.¹²⁵

Perspectiva materialistă ne recomandă să acordăm atenția cuvenită unor chestiuni precum resursele avute la dispoziție, modalitățile de acces la ele, competiția pentru resurse, relațiile obiective dintre indivizi, grupuri, procesele adaptative etc. Acest tip de analiză a fost produsă, utilizată și perfecționată (preponderent) de către cercetătorii care au activat în domenii precum sociologie și antropologie, respectiv filozofie și economie. De regulă, aceștia au fost etichetați ca evoluționiști, marxiști, materialiști, respectiv neo-evoluționiști.

---

¹²⁵ Veronica M. Mateescu, *Management intercultural în România. Cazul IMM-urilor cu capital străin producătoare în sistem lohn*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2020, pp. 78-79, 191, 245.

Scurt istoric

Evoluționismul, ca primă formă de manifestare a analizei materialiste, își are rădăcinile în a doua parte a secolul al XVIII-lea. Dacă facem abstracție de derapajele rasiste, eurocentrism sau de prejudecățile timpului, putem spune că evoluționismul a fost prima încercare serioasă de studiere a societăților sau culturilor umane.

Datorită componentei materialiste, încă de la început, evoluționismul a reușit să înlăture două blocaje majore în investigarea regularităților care pot să apară în cultură și societate: (1) *credința în forțe supranaturale*, despre care se considera că sunt dincolo de puterea de cunoaștere a omului sau măcar dincolo de cunoașterea rațional-științifică și (2) *credința în libertatea spiritului*, despre care se considera că, neavând reguli și regularități, nu oferă nimic cercetării sociale. Punând accentul pe luptă, competiție, expansiune și progres istoric, evoluționiștii au tratat fenomenele socio-culturale ca parte a naturii.¹²⁶

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se poate constata o dezvoltare spectaculoasă a cercetărilor care aveau la bază evoluționismul. Unii autori consideră că această dezvoltare n-a fost atât declanșată cât acompaniată de dezvoltarea evoluționismului darwinist în biologie.¹²⁷ Totuși, consider că nu poate fi neglijat rolul pe care l-a

---

¹²⁶ Barrett, *op. cit.*, p. 47.

¹²⁷ Marvin Harris, *The Rise of Anthropological Theory. A History of Theories of Culture*, Thomas Y. Cromwell Company, 1971, pp. 142-143.

avut succesul la public al problematicii „selecției naturale” în difuzarea produselor oricărei variante de evoluționism, indiferent de modul ei particular de producere.¹²⁸

În această perioadă s-au remarcat Herbert Spencer, Edward B. Tylor, Lewis Morgan și mulți alții. Spencer a fost cel mai cunoscut evoluționist al secolului al XIX-lea, însă faima sa a pălit destul de repede. Azi, unele dintre afirmațiile sale celebre, precum „supraviețuirea celui mai adaptat”¹²⁹, sunt adeseori atribuite de cultura populară contemporanului său Charles Darwin. Tylor a fost un autodidact care și-a permis să călătorească destul de mult, compensând astfel lipsa educației formale. A lăsat în urma sa conceptul de *survivals* și o definiție îndrăzneată a religiei: credința în ființe supranaturale.¹³⁰ Morgan este evoluționistul care și-a păstrat renumele cea mai îndelungată perioadă, datorită seriozității cu care a abordat munca de teren. Contribuțiile sale în studierea sistemelor de rudenie au fost duse mai departe de către funcționaliști, iar studiul rolului tehnologiei în schimbările sociale a fost dus mai departe de către marxiști.¹³¹

Odată cu Marx, evoluționismul a devenit mai materialist, iar publicul de dreapta, care consumase cu plăcere ideologia din spatele evoluționismului, a fost completat de un generos public de stânga. Karl Marx a fost impresionat de succesul lui Darwin și de cercetările lui Morgan,

---

¹²⁸ André Pichot, *La société pure. De Darwin à Hitler*, Champs-Flammarion, Paris, 2000, p. 71.

¹²⁹ Barrett, *op. cit.*, p. 51.

¹³⁰ *Ibidem*, pp.48-49.

¹³¹ *Ibidem*, pp.49-50.

sesizând potențialul subversiv al evoluționismului, chiar și în varianta lui darwinistă.

Într-o manieră similară celei cu care a subminat economia politică a liberalismului clasic, el și-a propus să răstoarne analiza fenomenelor sociale prin concentrarea asupra condițiilor materiale care determină existența umană.¹³² În acest sens, el a adoptat conceptul de „producție” pentru a descrie relațiile mutual dependente între natură, muncă, muncă socială și organizare socială.¹³³ Pentru Marx, evoluția, transformarea sau revoluția unui mod de producție e generată de contradicția dintre *forțele de producție* și *relațiile de producție*:

„Pe o anumită treaptă a dezvoltării lor, forțele de producție materiale ale societății intră în contradicție cu relațiile de producție existente, sau, ceea ce nu este decât expresia juridică a acestora din urmă, cu relațiile de proprietate în cadrul cărora ele s-au dezvoltat până atunci. Din forme ale dezvoltării forțelor de producție, aceste relații se transformă în cătușe ale lor. Atunci începe o epocă de revoluție socială. Odată cu schimbarea bazei economice are loc, mai încet sau mai repede, o revoluționare a întregii uriașe suprastructuri...”¹³⁴

---

¹³² Harris, *Cultural Materialism. The Struggle for a Science of Culture*, Random House, 1979, p. 30.

¹³³ Eric Wolf, *Europa și populațiile fără istorie*, ARC, 2001, p. 73.

¹³⁴ Friedrich Engels, „Karl Marx: Contribuții la critica economiei politice”, Karl Marx & Friedrich Engels, *Opere*, vol. XIII, București: Editura Politică, 1962, p. 509.

Datorită marxismului, evoluționismul a avut parte de o a doua viață. La începutul secolului al XX-lea, evoluționismul părea a fi sortit să ajungă la coșul de gunoi al metodologiei, cu bunele și, mai ales, cu relele lui. Însă, în perioada în care comunismul sovietic le dădea insomnii celor care aveau un cuvânt de spus în politica și cultura americană, ideile lui Marx au intrat în lumea academică pe ușa din dos, girate de o reîntoarcere la clasicii evoluționismului. De exemplu, Leslie White a fost mai întâi socialist (1922) și abia mai apoi neo-evoluționist, primele texte scrise în această direcție (sub pseudonim) apar în 1929, după o excursie în URSS.¹³⁵ Printre figurile marcante care au repus în discuție conceptele și metodele materialiste în a doua jumătate a secolului al XX-lea îi putem aminti și pe Julian Steward, Marvin Haris, John W. Bennett, Marshall Sahlins sau Eric Wolf – cu toate că unii nu și-au asumat întregul pachet al neo-evoluționismului. În continuare, voi prezenta metodele de analiză și conceptele materialismului, care încă au valoare euristică, pornind de la scrierile autorilor tocmai enumerați.

Concepte utile

Adaptare

Strategii adaptative, concept care sintetizează atât comportamentul adaptativ cât și acțiunea strategică, se referă la alegerile individuale (sau familiale) vizavi de

---

¹³⁵ William J. Peace, Leslie A. White. *Evolution and Revolution in Anthropology*, University of Nebraska Press, 2004, p. 12, 70, 91.

condiționările infrastructurii, schimbările sau variațiile care apar în sistem, sau vizavi de condiționările suprastructurii (manipularea valorilor, simbolurilor culturale, principiilor și normelor sociale a căror inconsecvență permite o marjă de manevră individului). Acestea sunt adeseori conștiente, chiar dacă imaginea de ansamblu nu e neapărat clară, și urmăresc avantajul propriu, chiar dacă pentru mediul social sau fizic ele pot avea consecințe dezadaptative.¹³⁶

Procese adaptative se referă la trend-uri care se relevă pe termen lung, rezultând din sinergia strategiilor adaptative. Acestea sunt mai puțin conștiente, dar pot fi observate atât de către cercetător, cât și de către actorii implicați – în măsura în care sunt capabili să-și conștientizeze scopurile, să facă previziuni sau să-și obiectiveze acțiunile. Observarea unui proces adaptativ presupune monitorizarea continuă.¹³⁷

Survivals (relicve)

Conceptul *survivals / relicve* e un produs al metodei comparative. Încercând să explice complexul pornind de la simplu, sau prezentul pornind de la un trecut mai mult sau mai puțin imaginat, evoluționiștii au reușit să producă un concept util pentru a arăta raționalitatea formelor aparent iraționale. Acest concept se referă la orice fenomen produs în anumite condiții din trecut care se perpetuează într-o

---

¹³⁶ John W. Bennett, *The Ecological Transition. Cultural Anthropology and Human Adaptation*, Elsevier Inc, Pergamon Press, 1976, pp. 265-273.

¹³⁷ *Ibidem*, pp. 282-296.

perioadă în care condițiile respective încetează să mai existe. În aceste condiții, respectivul fenomen fie își pierde total orice utilitate, fie utilitatea lui se diminuează (dacă există continuitate) sau se transformă (dacă nu există).¹³⁸ În prezent, utilitatea acestui concept constă în faptul că obligă orientarea privirii spre istoria elementelor care pot cădea sub incidența lui.

Pentru a exemplifica, voi face referire la o constatare personală: Într-o firmă situată într-o zonă semi-rurală, care opera în flux continuu pentru piața internațională a produselor prelucrate din lemn, angajații obișnuiau să își dea demisia în mod periodic, de parcă ar fi lucrat într-o activitate sezonieră. Acest pattern de comportament contrazicea etica și ritualurile legate de muncă promovate intensiv de mass-media și discursul mediului de afaceri din România.

Pentru a înțelege de ce nativilor li se părea firesc ceea ce cultura economică de azi ne învață că e nefiresc, am ales să analizez atât infrastructura zonei cât și istoria mai mult sau mai puțin recentă a persoanelor studiate. Am aflat, astfel, că localitatea avea un grad ridicat de asemănare cu un sistem închis, naveta fiind nerentabilă în contextul salariilor care puteau fi obținute, iar persoanele studiate încă obișnuiau să recurgă la agricultura de subzistență sau la alte practici economice din afara sistemului economic.

Așadar, angajații și angajatorii depindeau într-o măsură similară unii de alții, astfel încât să fie nevoiți să-și tolereze viziunile reciproc incompatibile asupra vieții și muncii.

---

¹³⁸ Harris, *The Rise of Anthropological Theory...*, pp. 164-166.

În ceea ce privește istoria de viață a persoanelor intervievate, surpriza a fost și mai interesantă. Aici se observă mai pregnant ceva de natură comportamentală, care nu poate fi catalogat decât ca *survivals*, relicve din trecut. O parte dintre ei obișnuiau să lucreze înainte de 1989 pentru o întreprindere sezonieră, pentru a-și asigura surplusul de care aveau nevoie – în condițiile în care agricultura de subzistență pe propriile terenuri le asigura aproape tot necesarul. Întâmplător, în urma privatizării, spațiul întreprinderii sezoniere a revenit firmei analizate. Așadar, o parte din angajați au continuat să caute de lucru în același loc și în același mod, completându-și puținele nevoi de bază rămase neacoperite de către agricultura de subzistență. Iar asta se întâmpla în pofida transformărilor economice din zonă, care au încurajat orientarea spre piață și au schimbat strategiile de consum; și în pofida bombardamentului ideologic la care erau expuși din partea mass-mediei sau din partea angajatorilor locali. Astfel, comportamentul din trecut, care urmărea în principal obținerea pe termen scurt a unui surplus monetar pentru puținele bunuri care puteau fi achiziționate din zonă, s-a perpetuat, transformându-și parțial utilitatea: ca pauză, mai lungă sau mai scurtă, luată pentru confortul emoțional, vizavi de o muncă grea, prost plătită, dusă în condiții care afectau sănătatea. Angajamentul total în noua logică economică nu ar fi adus o schimbare semnificativă a standardului de viață, schimbând doar un tip de sărăcie pentru un altul.¹³⁹

---

¹³⁹ Vezi Mateescu & Butaru, *op. cit.*, pp. 259-260.

Metode de analiză

Analiza materialistă presupune explicarea chestiunilor complexe pornind de la cele mai simple elemente. O primă variantă ar fi să încercăm să analizăm elementele cu cel mai evident conținut cultural pornind de elementele materiale care par, la o privire superficială, să nu aibă nicio legătură cu ele. Astfel, dacă punem întrebarea „ce problemă materială rezolvă” s-ar putea să înțelegem mai ușor de ce anumite moduri de a înțelege, de a organiza sau de a face au șanse mai mari să fie văzute ca firești sau de bun simț, iar altele să apară ca utopice, distopice, retrograde sau de-a dreptul aberante. O a doua variantă de analiză materialistă ar presupune să încercăm să înțelegem o societate complexă prin compararea ei cu societăți mai simple, de regulă din trecut. Astfel, s-ar putea să înțelegem mai bine momentele în care se produce masa critică pentru schimbare sau chiar revoluție.

Infrastructură, structură, suprastructură

Din această perspectivă, se recomandă să privim cultura ca sistem stratificat și integrat. *Sistemul tehnologic* (instrumente și tehnici, resurse și materiale utilizate pentru supraviețuire), *sistemul social* (relații sociale, modele de comportament: sisteme sociale, de rudenie, economice, etice, politice, militare, ocupaționale și profesionale etc.) și *sistemul ideologic* (idei, credințe, cunoaștere, exprimate în limbaj articulat sau în alte forme simbolice) sunt văzute ca

trei sisteme ierarhizate și integrate și, în cele din urmă, subsidiare sistemului tehnologic.¹⁴⁰

„Nivelurile” în care poate fi împărțită o cultură au doar o funcție didactică, sunt un model care dirijează pașii când dorim să răspundem la întrebarea de ce se comportă, de ce se organizează sau de ce gândesc acești oameni într-un fel și nu în altul. Ele diferă de la un autor la altul. În prezentarea generală a metodei de analiză materialistă, am folosit modelul lui Leslie White, deoarece pare a fi cel mai simplu; însă de câteva ori am simțit nevoia să folosesc mai degrabă conceptul lui Marx (infrastructură) în loc de sistem tehnologic, deoarece e mai complet. În următoarele rânduri, voi prezenta foarte pe scurt taxonomia marxistă „adusă la zi” de către Marvin Harris:¹⁴¹

Infrastructură. În clasificarea făcută de Marvin Harris, infrastructura se referă la: *modul de producție* (ecosisteme, relații tehnno-ecologice, tehnologii de subzistență, pattern-uri de muncă) și *modul de reproducție* (demografie, pattern-uri de împerechere, controlul fertilității, mortalitate, îngrijire, etc.). În termeni marxiști, conceptul „mod de producție” conține atât mijloacele de producție cât și relațiile de producție.¹⁴² În varianta lui Marvin Harris, aspectele centrale ale conceptului „relații de producție”, precum chestiunea dreptului de proprietate, sunt

---

¹⁴⁰ Leslie A. White, *The Science of Culture. A Study of Man and Civilization*, Grove Press, 1949, pp. 364-366.

¹⁴¹ Harris, *Cultural Materialism...*, pp. 52-53.

¹⁴² Wolf, *op. cit.*, pp. 71-76.

considerate a fi trăsături organizatorice, ideologice etc. și au fost încadrate în sistemele superioare.¹⁴³

Structură. Acest concept se referă la: *economie domestică* (structura familială, diviziunea domestică a muncii, roluri de gen și de vârstă, disciplină, ierarhii, sancțiuni, socializare, enculturație și educație domestică) și *economie politică* (organizare politică, facțiuni, cluburi, asociații, corporații, diviziunea socială a muncii, taxare, socializare, enculturație și educație politică, clase, caste, ierarhii rurale și urbane, disciplină, control militar sau polițienesc, război).

Suprastructură. Acest concept are în vedere chestiunile cele mai complexe din punct de vedere cultural: artă, muzică, dans, literatură, publicitate, ritualuri, sport, jocuri, știință.

Deși pare puțin scolastică, taxonomia lui Harris este cât se poate de utilă în practica cercetării. Poate fi folosită inclusiv ca rețetă pentru produs texte. (1) Pentru colectare: listă pentru datele care merită să fie neapărat colectate chiar dacă nu ne atrag atenția în mod special. (2) Pentru analiză: verificarea relațiilor dintre niveluri, așa cum ne apar și în măsura în care le vedem. Urmând o astfel de listă e puțin probabil și pentru un începător să rateze semnificativitatea socială a datelor pe care încearcă să le culeagă și să le analizeze dintr-o realitate aparent haotică.

Totuși, trebuie să precizăm faptul că, aceste concepte, folosite ca instrumente de analiză, precum și relațiile dintre

---

¹⁴³ Harris, *Cultural Materialism...*, p. 64.

ele, pornesc de la premiza tacită că societatea studiată este relativ izolată.¹⁴⁴ Ca urmare, conceptele care formează scheletul analizei materialiste trebuie folosite cu precauție, în limitele lor sau corelate cu alte tipuri de analiză, așa cum au procedat (deși tacit) neo-evoluționiștii precum Leslie White¹⁴⁵ – sau, așa cum recomandă Marshall Sahlins, corelate cu conceptul „adaptare”. Însă trebuie să privim adaptarea în multiplele ei fațete: adaptarea la mediul natural și adaptarea la culturile vecine.¹⁴⁶ În cazul de față, conceptul „adaptare” e un echivalent al conceptelor „difuziune”, „împrumut” etc. care pot fi regăsite în analiza culturală; însă privirea materialistă asupra chestiunii accentuează relațiile de putere, dependență și alte aspecte care fac din transferul cultural un fel de necesitate, față de care e nevoie de o raportare strategică. Din această perspectivă putem înțelege procesele de auto-colonizare ca abordări strategice, în care adaptarea la simbolurile, valorile și bunele practici ale culturii dominante urmărește în mod intuitiv obținerea de avantaje din integrarea în flux. Cu alte cuvinte, analiza materialistă ne încurajează să vedem aspectele strategice și raționale chiar și în momentele în care acestea nu sunt neapărat evidente sau în momentele în care nativii acționează aparent irațional.

Așadar, materialismul cultural recomandă concentrarea privirii asupra necesităților care construiesc granițele

---

¹⁴⁴ Marshall D. Sahlins et al., *Evolution and Culture*, The University of Michigan Press, 1988, p. 46.

¹⁴⁵ Idem, *Culture and Practical Reason*, The University of Chicago Press, 1975, p. 105.

¹⁴⁶ Idem, *Evolution and Culture...*, p. 48.

libertății de acțiune. Iar, dintre toate necesitățile, sistemul tehnologic / infrastructura ocupă de cele mai multe ori un loc privilegiat, pornind de la presupunerea că inovațiile adaptative care sporesc eficiența producției și reproducției pot fi adoptate, în ciuda incompatibilității cu unele aspecte ale structurii sau suprastructurii, atât timp cât măcar facțiunea dominantă a societății are de beneficiat de pe urma lor.¹⁴⁷ Contradicțiile care pot apărea între sistemul social sau cel ideologic și noua tehnologie sunt cel mai adesea rezolvate prin modificarea sistemelor mai complexe. De exemplu, generalizarea aparatelor care au diminuat munca domestică neplătită și nevoia mare de forță de muncă din timpul ultimelor războaie mondiale au schimbat radical diviziunea sexuală a muncii și raporturile de putere care guvernau relațiile de gen. Nu trebuie negată contribuția substanțială a luptelor feministe și acumulările ideologice din domeniu, însă această luptă a avut cu totul alte șanse în a modifica raporturile de putere în secolul al XX-lea decât, să zicem, bătăliile ideologice pe aceeași temă din timpul Revoluției Franceze.

În acest sens, infrastructura trebuie privită ca principala interfață între cultură și natură, iar primatul infrastructurii (care adeseori e văzut ca determinism), care orientează analiza în căutarea condiționărilor de jos în sus (mai întâi la natură, apoi la infrastructură și, în cele din urmă, la structură, neglijând suprastructura) trebuie înțeles din perspectiva factorilor care favorizează mai degrabă generalizarea sau succesul unor inovații, decât apariția lor.

---

¹⁴⁷ Harris, *Theories of Culture in Postmodern Times*, Alta Mira, 1999, pp. 142-147.

Inovațiile izvorâte din minți singulare, care apar înaintea vremii lor, au puține șanse să se materializeze și să schimbe ceva – de exemplu, invențiile din domeniul ingineriei produse de Heron din Alexandria sau, mai târziu, de Leonardo da Vinci.¹⁴⁸

Din punctul meu de vedere, încercarea de explicare a complexului pornind de la simplu își are limitele ei, iar accentul pus pe ierarhizarea între niveluri este uneori contraproductiv. De exemplu, găsim numeroase cazuri în care nivelurile superioare determină nivelurile inferioare. E suficient să amintim situațiile de colonizare în care coloniștii adaptează mediul la obișnuințele lor culturale prin intermediul tehnologiei sau forțează, prin alocarea privilegiată de resurse, o revoluție tehnologică pentru a menține structura de putere în condițiile în care un mod tradițional de producție riscă să producă neliniști sociale, în momentul în care acest mod de producție epuizează ecosistemul.

De exemplu, criza energetică din prezent ar fi putut avea două soluții radical diferite: (1) limitarea sau eliminarea consumerismului în favoarea unei culturi a frugalității; sau (2) găsirea și subvenționarea unor resurse energetice alternative care să nu modifice nici obișnuințele social-culturale, nici relațiile de producție bazate pe inegalitate. Prin intermediul statului s-a investit masiv în ultima variantă, care nu modifică semnificativ structura și suprastructura, în paralel cu căutarea unor metode

---

¹⁴⁸ *Ibidem*, pp. 57-59.

ingenioase de comodificare a unor resurse precum apa, soarele, vântul etc.

Un alt tip de exemple în care nivelurile superioare produc schimbări în nivelurile inferioare poate fi găsit în situațiile de autocolonizare, care creează fenomene de tipul celor întâlnite în cultura română sub eticheta de „forme fără fond”. Imitația poate părea caricaturală pentru cineva care privește din interior fenomenul, dar, de cele mai multe ori, perspectiva ratează mizele problemei, deoarece nu ia în calcul o ipoteză importantă: poate că fondul e în altă parte. Imitația instinctivă sau explicită care se petrece la periferie vizează beneficiile imaginate din integrarea în fluxurile generate de centru. Fenomenul se poate vedea la nivel regional, național, în unități supranaționale precum UE sau chiar la nivel global. Adoptarea de stiluri, valori, principii, proceduri și bune practici e recunoscută pretutindeni ca sursă de netezire a asperităților pentru o viitoare integrare în fluxurile dominante. De exemplu, Banca Mondială oferă credite și know-how pentru astfel de schimbări structurale, care au o valoare echivalentă cu creditele și know-how-ul oferite în trecut pentru integrarea economică prin proiecte energetice, de infrastructură de transport sau agricultură.¹⁴⁹

De aceea, ar fi util să păstrăm doar recomandarea de a privi cultura ca sistem integrat, să urmărim condiționările atât de jos în sus, cât și invers. Dacă dorim, putem spune că tehnologia trebuie chestionată atât în ceea ce privește rolul

---

¹⁴⁹ Xu Yi-Chong & Patrick Weller, *Inside the World Bank: Exploding the Myth of the Monolithic Bank*, Palgrave Macmillan, 2009, *passim*.

ei de adaptare a culturii la natură, cât și în ceea ce privește rolul ei de adaptare a naturii la cultură;¹⁵⁰ iar acest raționament trebuie extins la fiecare nivel. Cercetătorul trebuie să observe legăturile care există și să le explice până la ultimele consecințe, atunci când legăturile respective aduc un plus analizei, în loc să-și dorească să observe peste tot consecințele cu care s-a obișnuit.

Energie, evoluție

Chestiunea evoluției pare să fie, de departe, cel mai dubios instrument din arsenalul materialismului și, pe bună dreptate, a fost calul de bătaie al criticilor materialismului. Din păcate, de cele mai multe ori și critica evoluționismului cade în capcana esențialismului cu care luptă, discutând problema în termeni identitari și atemporal. Problema pornește, cred, de la ușurința cu care poate fi însușit modelul și de la plauzibilitatea aplicării lui în multe locuri și momente istorice. Modelul parcă se lipește de tine de la prima auzire și, chiar dacă ți-e jenă s-o recunoști, te trezești că-l folosești mai des decât ți-ai dori-o. Ca urmare, modelul a fost ca un magnet pentru popularizatori și șarlatani, și părea să facă minuni – care erau cu atât mai spectaculoase cu cât lipseau mai multe date despre populațiile în discuție, și cu cât se plia mai bine din punct de vedere structural pe sisteme de prejudecăți existente.¹⁵¹

---

¹⁵⁰ Barrett, *op. cit.*, p. 84.

¹⁵¹ De exemplu, Graeber & Wengrow (*op. cit.*, p. 385) ne arată că povestirile despre inegalitate care se repovestesc și azi în diferite forme, servind diverselor scopuri, nu sunt altceva

Totuși, dacă abandonăm mizele și maniera tradițională, conceptul de evoluție, și modul în care acesta orientează și ordonează privirea, încă ne mai poate servi pentru a nu scăpa din vedere câteva chestiuni mai puțin evidente din interacțiunile cotidiene care ni se oferă în datele culese. Chestiunea progresului tehnologic și interacțiunea cu sistemele mai complexe poate oferi analize fructuoase, dacă o privim din perspectiva *cantității de energie pe care un sistem socio-cultural o poate extrage din mediul natural* pentru a o folosi în satisfacerea trebuințelor.

Iar această manieră de a pune problema poate privită ca atare, local și punctual, fără a aluneca într-un determinism ecologic sau economic.¹⁵² Cu alte cuvinte, nu trebuie să folosim neapărat întregul eșafodaj teoretic și ideologic al neo-evoluționismului, însă chiar și conceptele mai dubioase precum „evoluție” își păstrează potențialul metodologic¹⁵³ în ghidarea privirii cercetătorului.

Din această perspectivă, vechea poveste a stadiilor culturale capătă o înfățișare decentă (exceptând numele încetățenite date stadiilor, care ar putea fi denumite mai elegant pornind de la modul de producție sau pornind de la sursa primară de energie). În viziunea lui White, putem să

---

decât „o transpunere tehnologică a primelor capitole din Cartea Genezei”.

¹⁵² Julian Haynes Steward, *Basin-plateau Aboriginal Sociopolitical Groups*, Smithsonian Institution. Bureau of American Ethnology. Bulletin 120, University of Utah Press, 1997, p. 260.

¹⁵³ Idem, *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*, (Reprint Edition) University of Illinois Press, 1990, p. 11.

găsim o evoluție universală, în care cele trei stadii clasice (primitivism, barbarie, civilizație) pot fi re-înțelese din perspectiva capacității de a extrage și utiliza energia:¹⁵⁴

(1) Dacă privim povestea ca fiind una istorică, pentru primul stadiu nu există documente istorice, iar urmele arheologice nu sunt întotdeauna satisfăcătoare pentru a confirma sau infirma prea multe, mai ales în ceea ce privește sistemul social, respectiv sistemul ideologic. Însă, dacă ne interesează stadiul pornind strict de la tipul și cantitatea de energie utilizată, fără să o ancorăm neapărat în timp, povestea începe să se curețe de speculațiile inutile care au creat controverse, uneori sterile, dar adesea interesante pentru rafinarea criticii.

Antropologii timpurii au avut acces la numeroase enclave culturale constituite din populații relativ izolate și puțin afectate de economia și politica globală, deși în categoria culegători-vânători-pescari apar numeroase populații care practică culesul-vânătoarea-pescuitul într-un mod destul de asemănător agriculturii propriu-zise,¹⁵⁵ îngrijind și controlând resursele de hrană. De asemenea, nu ne putem permite să scăpăm din vedere procesele adaptative datorate vecinătății și interacțiunii seculare cu populații care se bazau pe alte moduri de producție.

În acest stadiu, se pare că relațiile sociale, de la sistemul de îndatoriri până la sursele de prestigiu, religie și organizare politică, erau centrate pe clan. Cu alte cuvinte, avem de a face cu comunități cu capacitate redusă de

---

¹⁵⁴ White, *op. cit.*, pp. 371-374.

¹⁵⁵ Bruce Pascoe *apud* Graeber & Wengrow, *op. cit.*, p. 125, p. 428.

acumulare și stocare, adaptate sistemului tehnologic bazat pe vânătoare, pescuit și cules. Principala sursă de energie era energia umană, însoțită de utilizări limitate ale focului, apei sau vântului. Plantele și viețuitoarele erau singura resursă pentru reînnoirea energiei acestui mod de producție, iar această resursă nu era controlată.

(2) Când se poate observa controlul acestor resurse prin agricultură și domesticire, putem considera că avem de a face cu un al doilea mod de producție, care poate fi văzut ca Revoluție Agrară. Acest mod de producție depinde încă foarte mult de energia umană, amplificată prin diverse instrumente sau asistată de diverse forme de energie naturală puse la lucru. În plus, apariția surplusurilor favorizează orientarea pe termen lung și o oarecare complexitate în organizare și planificare.

Acest mod de producție și-a atins eficiența energetică în China mileniului I î.Hr. și, dacă luăm ca repere mărirea orașelor, edificiilor sau structurilor ingineresti, producția și acumularea de bogăție, putem observa că nu au existat progrese spectaculoase până în secolul al XVIII-lea. Nu vorbim neapărat de o stagnare, ci de faptul că eficientizarea obiectelor și practicilor tehnologice e lentă, graduală și, inevitabil, limitată. Doar o masă critică de descoperiri care regândesc modul de a extrage și utiliza energia poate crea o ruptură de ritm, care merită tratată ca ruptură de nivel sau un nou stadiu.

Acest sistem tehnologic, care a domesticit animalele, a favorizat, în cele din urmă, domesticirea omului. Făcând posibilă acumularea resurselor, acest sistem tehnologic și-a pus amprenta pe sistemele sociale și ideologice, favorizând

relații de rudenie mai restrânse decât clanul și relații sociale (de la sistemul de drepturi și îndatoriri până la sursele de prestigiu, religie și organizare politică) centrate pe supunere-posesie.

Bineînțeles, nu trebuie să privim aceste tendințe ca pe un fel de mers inevitabil și general al istoriei, aplicabil ca șablon pentru a înțelege populațiile dintr-o perioadă anume. În primul rând, arheologia ne arată destul de des că perioadele pot fi extinse. Mai nou, istoria care a lăsat urme clare de organizare socială complexă, construcții megalitice, păstorit și agricultură primitivă e datată la cel puțin 11 mii de ani vechime (de exemplu, Göbekli Tepe). În al doilea rând, date fiind tehnologiile de comunicație și transport, ne putem aștepta ca sistemul să se generalizeze mai lent și cu mai multe variațiuni decât ne-am aștepta pornind de la ceea ce ne-au obișnuit să vedem sistemele mai recente. Așa cum încă mai erau suficiente populații de vânători-culegători încât să-i facă pe antropologi să le studieze în epoca industrială, tot așa ne putem imagina că epoca agricolă a lăsat pe dinafară enorm de multe spații și populații, iar interacțiunile dintre acestea să dea naștere unor procese adaptative cât se poate de diverse, mai ales în perioadele migrațiilor și conflictelor, care aveau de cele mai multe ori la bază crizele generate de climă.

Iar Revoluția Agricolă seamănă chiar mai puțin decât Revoluția Industrială (și aceea destul de lentă) cu ceea ce ne-am aștepta de la cuvântul „revoluție” – deoarece ne așteptăm la o schimbare rapidă, deși cuvântul se referă mai degrabă la o schimbare radicală. David Wengrow și David Graeber atrag atenția asupra faptului (dovedit de

arheobotanică) că procesul de domesticire a cerealelor a durat în jur de 3000 de ani,¹⁵⁶ un interval puțin prea lung și cu foarte multe intermitențe (în intensitate și chiar cu reveniri frecvente la vânătoare-pescuit-cules)¹⁵⁷ pentru a fi luat în calcul ca revoluție de către cei doi autori. De asemenea, Wengrow și Graeber arată nenumărate exemple de populații care, deși au îmbrățișat agricultura, au trăit sute de ani pașnic și fără să renunțe la egalitarism, în timp ce alte populații erau ierarhizate și violente fără să fi trecut la agricultură.¹⁵⁸

Totuși, chiar dacă nu privim procesul ca fiind unul care duce inevitabil la apariția ierarhiilor, nu putem ignora consecințele lui. Iar, pentru a le explica, nu trebuie să presupunem existența unei naturi umane care să fie rațională, violentă și oportunistă. Mai mult, nu e nevoie nici măcar de un număr mare de indivizi care să aibă asemenea atribute. Singurul element necesar e posibilitatea surplusului reproductibil și stocabil. Într-un sistem social bazat pe tehnologii incapabile să producă surplus, violența e simplă, scurtă și directă. Ea poate duce fie la eliminarea fizică a concurentului, fie la furturi ocazionale – nelăsând un spațiu suficient de prielnic pentru ca biopolitica să încolțească; pentru că vânătorii-culegătorii puteau pleca mult mai ușor decât agricultorii.¹⁵⁹ În schimb, într-un

---

¹⁵⁶ Graeber & Wengrow, *op. cit.*, pp. 188-189.

¹⁵⁷ *Ibidem*, pp. 195-199.

¹⁵⁸ *Ibidem*, pp. 222-260.

¹⁵⁹ Nancy Lindisfarne & Jonathan Neale, „All Things Being Equal”, *The Ecologist*, 17th Dec. 2021, <https://theecologist.org/2021/dec/17/all-things-being-equal>.

sistem preponderent sedentar, cu cicluri de producție lungi, cu un mai grad mare de interdependență, care permite surplusurile, apare o oportunitate violentă în plus: subjugarea. Subjugarea, extragerea de tribut și sclavia sunt forme perverse de violență, de mai mică intensitate dar constantă, codificată și pe termen lung. Chiar dacă sunt foarte puțini indivizi raționali, violenți și oportuniști, dacă avem la dispoziție o perioadă suficient de îndelungată și dacă nu sunt inventate proceduri eficiente pentru contracarare, modelul subjugării va atinge o masă critică. Iar odată ajuns la o masă critică, sistemul se poate generaliza din nevoia de adaptare, pericolul extern fiind factorul determinant care, în cele din urmă, scade considerabil costurile subjugării locale. Așadar, chiar dacă nu poate fi susținută ipoteza că agricultura a determinat în mod inevitabil apariția ierarhiilor, este destul de evident faptul că apariția stocurilor, ca urmare a controlului resurselor, combinate cu ciclurile lungi de producție și rezultatele promițătoare, au făcut din subjugare o strategie de viață cât se poate de fezabilă, atât pentru prădători, cât și pentru victime.

(3) Odată cu Revoluția Extractivă sau Revoluția Industrială de la începutul secolului al XIX-lea se poate observa o nouă ruptură de ritm, care merită să fie tratată ca un stadiu aparte. La baza noului sistem tehnologic au stat cărbunele, motorul cu aburi, calea ferată și sistemul de fabrică bazat pe investiția în mijloace de producție. Elementul central al acestui sistem tehnologic a fost investiția în mijloace de producție. Acest tip de investiție a favorizat o înlocuire semnificativă a energiei omenești

consumate în procesul de producție. Munca fizică a fost asistată de mașini în multe dintre activități și înlocuită total în secvențele simple, precise și recurente.

Importanța acestei strategii adaptative (investiția continuă în mijloace de producție) este dată de violența cu care, în cele din urmă, reușește să-i scoată de pe piață pe cei care nu-i urmează logica și nu reușesc să țină pasul.¹⁶⁰

Această strategie adaptativă a făcut din capital elementul central care structurează atât sistemul social, cât și sistemul ideologic, deoarece a luat ca prizonieri, mai întâi, proprietarul și muncitorul și, mai apoi, toată societatea, favorizând „relații obiectuale între persoane și relații sociale între obiecte”¹⁶¹ – în sensul că, din cauza concurenței și a spectrului falimentului, a favorizat o privire asupra omului care ia în calcul doar aspectul de resursă și de cost; iar mărfurile, prin modul anarhic prin care circulă și se vând, comunică unele cu altele și cu oamenii, mediind prin preț necesitatea diverselor activități umane sau a diverselor tipuri de organizare și eficientizare a unor activități specifice, pornind de la cantitatea maxim-acceptabilă de muncă cristalizată în produsul final.

Prin faptul că echivalarea diverselor mărfuri prin preț a favorizat o echivalare a diverselor tipuri de activități, acest mod de producție a generalizat o privire egalitaristă, care începuse să circule de ceva vreme, dar nu atinsese masa critică. Astfel, capitalismul a subminat treptat multe dintre

---

¹⁶⁰ Butaru, *Istoria Europei. Note de curs*, Cluj-Napoca: EFES, 2016, p. 134.

¹⁶¹ Karl Marx, *Capitalul*, volumul I, în Karl Marx & Friedrich Engels, *Opere*, Vol. 23, București: Editura Politică, 1966, p. 87.

vechile ierarhii existente în relațiile sociale (de la sistemul de îndatoriri până sursele de prestigiu, religie și organizare politică), favorizând doar reproducerea acelor inegalități care au la bază acumularea și transmiterea capitalului. De asemenea, oportunitățile de mobilitate socială și necesitățile de mobilitate spațială, generate de volatilitatea activităților economice au favorizat manifestarea unor relații de rudenie și mai restrânse. Familia nucleară (părinți-copii) devine standardul, iar relațiile de rudenie ceva mai complexe, care au supraviețuit în zonele rurale, încep să poarte denumirea de „familie lărgită”.

Bineînțeles, nu toate tranzițiile au fost la fel de radicale. De exemplu, sistemul de proprietate de după Revoluția Industrială îl continuă (și modifică) pe cel din stadiul precedent – în aceeași măsură în care sistemul de rudenie de după Revoluția Agrară se aseamănă cu (și diferă de) cel precedent. Și, bineînțeles, la scară mică, temporal și local, necesitățile impuse de sistemul tehnologic au fost moderate, transformate și distorsionate de către sistemul ideologic sau de către cel social.

După părerea lui Julian Steward, povestea lui White despre stadiile dezvoltării este, pe cât de necontrovertată, pe atât de puțin utilă din punct de vedere metodologic,¹⁶² mai ales în cercetările calitative, care, de obicei, vizează chestiuni destul de limitate în timp și spațiu. În schimb, conceptul pereche al evoluției, și anume cel de energie, are o forță metodologică mai mare, în sensul că utilitatea lui poate fi văzută și în analize la nivel micro, precum analiza

---

¹⁶² Steward, *Theory of Culture Change*..., pp. 17-18.

schimbărilor rapide de comportament generate de apariția unor noi tehnologii sau aparaturi, care deși nu au produs revoluții au favorizat suficient de multe transformări și tranziții – de exemplu, iluminatul, mașina de spălat sau, mai recent, dispozitivele de comunicare mobile.¹⁶³

În prima ediție a lucrării de față, tindeam și eu să-i dau dreptate lui Steward, considerând că, deși modelul stadiilor evolutive e elegant, sunt puține situații de cercetare care ar putea beneficia de pe urma lui. Singurele aplicații utile pe care le vedeam erau în domeniul sintezelor istorice, unde așa-numitele stadii universale de dezvoltare păreau să fie mai utile în înțelegerea unor momente de cotitură – de exemplu, o astfel de analiză ajută mai mult la înțelegerea apariției capitalismului decât analiza circulației monetare, preferată de o bună parte dintre istorici.

Limitele modelului mi se păreau firești, deoarece mă obișnuisem, așa cum se obișnuise aproape toată lumea, cu ideea că modelul e definitiv, deoarece cifra 3 era cât se poate de elegantă și recurentă în taxonomii și deoarece a rămas neschimbat mai bine de 100 de ani în științele sociale. Noile descoperiri tehnologice păreau să se integreze cumulativ în vechiul mod de producție capitalist. Totuși, în științele tehnologice, în ultimele decenii ale secolului trecut, autorii simțeau tot mai des nevoia să vorbească despre istoria omenirii și despre stadiile de dezvoltare în capitolele introductive. Tendința respectivă m-a încurajat să văd ce se

---

¹⁶³ Pentru detalii și exemplificări vezi conferința lui Thomas Hylland Eriksen, „Overheating: The Anthropology of Accelerated Change Lecture 9: Energy”, în *YouTube.com*, 19 nov. 2014, <https://youtu.be/T93LfnWyMaQ>.

poate înțelege în plus dacă imaginăm apariția unui al patrulea stadiu de dezvoltare tehnologică:

(4) Din această perspectivă, putem vedea că energia electrică, care părea să se integreze fără fricțiuni majore în vechiul sistem, a ajuns în cele din urmă să integreze sistemul în ea însăși.¹⁶⁴ A început timid prin a completa, a asista și a media transformarea celorlalte forme de energie pentru a optimiza procesele de producție și a le crește eficiența. Inițial, doar o minoritate dintre cercetători și popularizatorii de știință au fost impresionați de magia produsă de noua formă de energie. Însă, cu timpul, a început să fie integrată tacit în majoritatea mijloacelor de producție și în suficient de multe produse de larg consum. Generalizarea rețelei de distribuție, îmbunătățirea mijloacelor de stocare și apariția instrumentelor care funcționează exclusiv cu energie electrică a făcut ca oriunde era posibil să înlocuiască formele alternative de energie, să o facă în mod obligatoriu – din motive de simplificare și reduceri de cost în cercetare și mentenanță. Pasul decisiv al tranziției s-a datorat revoluției digitale, care a făcut ireversibilă dependența de această formă de energie prin faptul că s-a generalizat, integrându-se în fiecare aspect al producției și în majoritatea produselor de larg consum care sunt intens tranzacționate.

Schimbările produse în sistemul tehnologic s-au reverberat în sistemul social, pornind de la modul de

---

¹⁶⁴ Butaru, „Towards a Universal Basic Income. An Evolutionary Approach”, *Studia Universitatis Babes-Bolyai. Europaea*, LXII, 3, 2017, pp. 90-91.

organizare a proceselor de producție. Motorul electric i-a ajutat pe manageri să depășească bariera mentală produsă de obișnuința de a subordona totul marelui motor cu combustie, ale cărui roțițe de transmisie puneau în mișcare majoritatea secvențelor de producție, pentru că acum puterea putea fi livrată și utilizată local după nevoia specifică a secvenței de lucru.¹⁶⁵

Descentralizarea proceselor de producție a fost urmată de o descentralizare a relațiilor de producție. Decidenții economici și-au dat seama că nu mai e necesar să pozezi unitatea care realizează o secvență anume a procesului, dacă comunicarea se poate petrece în timp real, dacă există concurență între furnizori și dacă există un sistem funcțional de reguli.¹⁶⁶ Descentralizarea s-a extins apoi în organizațiile internaționale, care au adoptat noul model folosit de corporații și, în paralel, în organizarea politico-administrativă a statelor. În cele din urmă, descentralizarea a ajuns peste tot, infuzând și mijloacele de distribuție a informației și ideologiei – transformând radical modul în care se produce manipularea plauzibilă și cenzura acceptabilă.

Aceste schimbări, care țin mai degrabă de organizare, au fost dublate de schimbări structurale, mai puțin vizibile dar

---

¹⁶⁵ Erik Brynjolfsson, „The Key to Growth? Race with the Machines”, in *TED*, 2013, https://www.ted.com/talks/erik_brynjolfsson_the_key_to_growth_race_em_with_em_the_machines.

¹⁶⁶ Butaru, „Restructurarea sistemului capitalist în a doua jumătate a secolului al XX-lea”, *Vatra*, nr. 6-7, 2018, p. 121.

mult mai importante. Cea mai puternică dintre aceste schimbări este în derulare și se datorează noii forme de automatizare. Spre deosebire de automatizarea care avea la bază mecanica, automatizarea digitală, deși pornește de la aceleași principii fundamentale, nu se rezumă la a înlocui forța, precizia, viteza și rezistența musculară, ci și majoritatea atributelor minții omenești care puteau să între fără probleme în circuitul economic, deoarece puteau fi cuantificate fără prea mari dificultăți în ore-muncă, cu productivitate relativ previzibilă. Consecința acestei forme de automatizare este decuplarea totală dintre valoare și preț, pentru că valoarea produsă nu mai poate fi raportată exact la numărul de ore de muncă depuse. Efortul nu mai poate fi măsurat, contabilizat, ancorat într-un reper general și prezentat în mod plauzibil. Astfel, se va atinge momentul când o masă critică a chestiunilor economice nu vor mai fi economice, pentru că nu mai pot fi calculate și nu mai pot fi planificate într-o măsură suficientă încât să facă posibil comportamentul strategic și adaptativ.¹⁶⁷ Prețul devine tot mai mult un mediator volatil al percepțiilor despre resursele consumate de găurile negre numite Research & Development, și al percepțiilor despre raritatea și farmecul inefabil al oricărui produs; iar recompensa financiară se îndreaptă în aceeași direcție – bogăția și sărăcia nu mai au nicio legătură cu cantitatea de muncă, efort, imaginație sau energie consumată, ci mai degrabă cu capacitatea de a sesiza și manipula oportunități, întâmplarea de a fi primul sau noroc chior.

---

¹⁶⁷ Idem, „Towards a Universal Basic Income...”, p. 92-93.

În ceea ce privește ideologia, schimbările sunt mai puține și mai lente, iar asta ar putea explica creșterea tensiunilor și neliniștilor privitoare la viitor. Singura schimbare majoră se datorează obișnuinței de privi descentralizarea ca deziderat, care a ajuns să discrediteze orice formă de acțiune și coerciție colectivă, accelerând individualismul din stadiul precedent. În schimb, au rămas ca relicve istorice aproape intacte atât etica muncii, cât și toate concepțiile ce sprijină vechiul sistem de distribuție și redistribuție a resurselor și a produselor rezultate din activitățile economice, chiar dacă utilitatea social-economică se diminuează constant, rămânând un ceva care mai degrabă frânează noile forțe și capacități de producție – dacă, în trecut, sistemul avea rolul de a motiva și de a pedepsi risipa, în lupta cu raritatea produselor, în prezent, dacă ignorăm câteva excepții, singura raritate veritabilă sunt clienții, iar singurele necesități reale sunt materiile prime și limitele ecologice. Dacă adăugăm și constatarea că în discursul public tot mai puțini cred în argumentele care justifică inegalitățile economice, devine destul de clar că sistemul va fi nevoit să-și schimbe și această componentă pentru a-și continua dezvoltarea și pentru a diminua nevoia tot mai recurentă de a recurge la violență pentru menținerea relațiilor de producție existente.

Analiza culturală

Pornind de la similaritățile și afinitățile constatate în abordările metodologice, am grupat sub eticheta „analiză culturală” o serie de concepte și metode de analiză dezvoltate în cadrul curentelor difuzioniste, particulariste, interpretativiste, respectiv postmoderniste. Din această perspectivă, pentru a explica tiparele de comportament, vorbire sau gândire întâlnite în teren, acest tip de analiză recomandă culegerea acelor date care pot să scoată în prim plan și să explice semnificația informației culturale, modul în care aceasta circulă, precum și modul în care aceasta construiește realitatea socială.

Scurt istoric

Diversele forme ale analizei culturale din trecut s-au așezat pe vechea dispută filosofică dintre „materialiști și mentaliști”¹⁶⁸. Disputa a fost reluată iar și iar, sub diferite forme, în funcție de bagajul teoretic al adversarilor sau în funcție de temele cu miză teoretico-politică aflate în agenda publică. În ceea ce privește metodologia, disputa poate fi rezumată în următoarea întrebare: unde anume să căutăm explicații pentru a înțelege de ce suntem ceea ce suntem: în constituția noastră biologică, în procesele de adaptare la mediul înconjurător, în procesele rezultate din

---

¹⁶⁸ Eric Wolf, *Pathways of Power. Building an Anthropology of the Modern World*, University of California Press, 2001, p. 307.

dialectica forțelor și relațiilor de producție sau, mai degrabă, în chestiunile care vizează idei, credințe și alte elemente care se ascund sub termenul „cultură”?

Într-o primă etapă, difuzionismul a fost principalul campion al culturalismului, care susținea primatul ideilor și formelor culturale în definirea trăsăturilor individuale și sociale. De partea cealaltă a baricadei, evoluționismul a fost un foarte fertil partener de dispută, fie din cauza chestiunii originii și dezvoltării omului, fie din cauza rasismului și eurocentrismului său inițial, fie din cauza marxismului care a preluat numeroase elemente evoluționiste. Fiecare dintre aceste chestiuni au devenit, conștient sau nu, elemente de poziționare ideologică în câmpul științelor. Iar dacă, în Marea Britanie, difuzionismul a intrat într-un oarecare dialog cu evoluționismul datorită holismului și istorismului pe care le împărtășeau, în Germania sau în Austria, difuzionismul s-a definit prin opoziție. Această reacție ostilă față de evoluționism a fost uneori descrisă ca „revoltă difuzionistă”¹⁶⁹ în mod „explicit anti-evoluționistă”¹⁷⁰.

Totuși, neînțelegerile ideologice, precum și luptele de poziționare din câmpul științelor sociale, au creat un teren fertil pentru dezvoltarea metodologiei. Uneori ochelarii de cal te forțează să vezi mai multe detalii în perimetrul astfel încadrat. Dintr-o astfel de opoziție ideologică s-a produs, la

---

¹⁶⁹ Glenn H. Penny, „Bastian’s Museum: On the Limits of Empiricism and the Transformation of German Ethnology”, in H. Glenn Penny & Matti Bunzl (eds.), *Worldly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*, The University of Michigan Press, 2003, p. 110.

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 112.

începutul secolului al XX-lea, cea mai semnificativă contribuție germană în dezvoltarea antropologiei culturale: metodologia istorico-etnologică difuzionistă produsă de Școala Vineză (*Kulturkreislehre*).¹⁷¹ Ideile nu au fost neapărat noi, însă se poate constata un salt calitativ major în momentul în care Fritz Graebner a preluat de la Leo Frobenius conceptul „arii culturale” (*Kulturkreise*) pentru a explica afinitățile culturale dintre diferite regiuni și modul în care s-au difuzat ideile, inovațiile etc., pornind de la niște centre spre periferia așa-numitelor arii culturale.¹⁷²

Rezultatele Școlii Vieneze s-au difuzat în SUA, unde au mai cunoscut un salt metodologic, prin intermediul lui Franz Boas. Contribuțiile lui în acest domeniu au fost etichetate ca „particularism istoric” sau ca „relativism cultural”. Pentru a înțelege cum a apărut și cum s-a dezvoltat relativismul cultural în SUA și, mai apoi, pretutindeni, merită să urmărim câteva din caracteristicile acestui personaj.

(1) Fiind originar din Germania (și educat acolo), Franz Boas și-a însușit ideile difuzionismului în forma intermediată de Adolf Bastian, respectiv Friedrich Ratzel.¹⁷³

---

¹⁷¹ Suzanne Marchand, „Priests among the Pygmies: Wilhelm Schmidt and the Counter-Reformation in Austrian Ethnology”, în Penny & Bunzl, *op. cit.*, p. 308.

¹⁷² Walter Dostal & André Gingrich, „German and Austrian anthropology”, în Alan Barnard & Jonathan Spencer, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, Routledge, 2010, pp. 334-336, pp. 733-734.

¹⁷³ Gabriel Troc, *Postmodernismul în antropologia culturală*, Iași: Editura Polirom, 2006, p. 248.

(2) Fiind evreu în perioada de glorie a antisemitismului și a rasismului, Boas și-a dedicat mai multă energie decât colegii săi pentru a critica și, în cele din urmă, pentru a evacua din domeniul științei prejudecățile rasismului, ale eugenismului sau ale altor ideologii care ierarhizează indivizi sau populații.¹⁷⁴ *Acesta e unul dintre traseele care au produs relativismul său cultural.*

(3) Fiind geograf, Franz Boas a avut o privire mult mai nuanțată asupra evoluționismului decât mentorii săi germani, transformând ceea ce era până atunci o respingere, motivată mai degrabă ideologic, într-o critică bazată pe datele culese în teren. În acest sens, el a considerat legitime preocupările evoluționiștilor vizavi de influențele mediului, tehnologiei sau relațiilor economice. Chiar și conceptul „progres” și-a păstrat valoarea euristică pentru Boas, însă doar în măsura în care e strict circumscris datelor din teren și vizează punctual chestiuni particulare, precum progresul în domeniul inovațiilor și cunoașterii și, până la un punct, progresul în chestiuni mai complexe, precum relațiile sociale.¹⁷⁵

În cele din urmă, Boas favorizează determinismul cultural în dauna celui material, pe de o parte, din cauza frecvenței supărătoare a conceptului *survivals*, chemat să explice situațiile iraționale din perspectiva adaptării; pe de altă parte, a ajuns la concluzia că singurul mod în care se putea produce o imagine clară despre o cultură era acela

---

¹⁷⁴ Franz Boas, *Anthropology and Modern Life*, New York: Norton & Company, 1962, pp. 18-122.

¹⁷⁵ Franz Boas, „Methods of Research”, în Franz Boas (ed.), *General Anthropology*, Heath and Company, 1938, pp. 677-678.

care se limita la descrierea ideilor ei predominante, iar descrierea respectivă, ca să fie adevărată, trebuia să evite pe cât posibil speculațiile identitare; adică, să țină cont de faptul că respectivele idei pot fi internalizate în mod diferit de către fiecare individ.¹⁷⁶

Dincolo de toate condiționările personale, care merită a fi menționate, dar a căror greutate poate fi dificil de măsurat, putem spune că saltul metodologic produs de Franz Boas se datorează atitudinii sale pozitivistice și critice. *Acesta e principalul traseu al relativismului său cultural*, deoarece, pentru el, chiar și cea mai timidă formă de generalizare trebuie să fie susținută de datele din teren. Afirmația e valabilă atât pentru generalizările materialiste, cât și pentru cele culturaliste.

Astfel, nici difuzionismul n-a rămas fără o examinare critică din partea lui. Potrivit lui Boas, adeseori direcția difuziunii nu poate fi determinată pornind de la datele din teren, ci doar legăturile istorice, iar ariile culturale n-au niciun sens decât în măsura în care se referă punctual la datele obținute într-o privință particulară — diversele arii culturale nu se suprapun întocmai culturilor.¹⁷⁷ Și tot așa cum generalizările materialiste pot simplifica în mod exagerat imaginea transmisă de cercetător, generalizările culturaliste pot duce la simplificări și neînțelegeri.

De exemplu, „fatalismul turcului, gândirea logică a francezului, sentimentalismul germanului sunt

---

¹⁷⁶ *Ibidem*, pp. 672-685.

¹⁷⁷ *Ibidem*, pp. 670-671.

abstracții aproximative derivate din impresii generale”¹⁷⁸.

Metodologia lui Boas duce particularismul cultural până la ultimele sale limite, la personalitatea individului, considerând că datele accesibile cercetătorului nu pot să reflecte imaginea unei personalități în integralitatea sa. Din această perspectivă, saltul de la personalitatea individuală la cea a unei culturi (oglundită în cea individuală) e cu atât mai problematic cu cât datele din teren relevă atât de multe diferențieri între indivizi:

„Nu e ușor să determini valoarea unei asemenea imagini. E cea a unei personalități ‘tipice’? În ce măsură aceasta e o imagine schematică? Poate cercetătorul să producă o astfel de imagine fără a o colora cu atitudinile lui subiective?”¹⁷⁹

Franz Boas a lăsat în urma lui un curent teoretic, însă, așa cum remarcă Eric Wolf, ideile lui au supraviețuit pentru că a văzut în integrarea culturală mai degrabă o problemă decât o asumție.¹⁸⁰ Prin studenții lui, Boas a produs o adevărată școală de gândire. Iar studenții lui, precum Ruth Benedict, Melville J. Herskovits, Alfred Kroeber, Robert Lowie, Margaret Mead, Paul Radin, Edward Sapir etc., au produs o schimbare de paradigmă în științele sociale datorită faptului că majoritatea au ocupat

---

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 667.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 681.

¹⁸⁰ Wolf, *Pathways of Power...*, p. 312.

poziții cheie în toate marile universități și centre de cercetare americane.¹⁸¹

După o perioadă în care relativismul culturalist al lui Boas a fost internalizat, dar scos din prim-plan și subordonat altor idei-forță, acesta a revenit la finalul secolului al XX-lea într-o formă considerată de unii ca „hiper radicală”¹⁸². Revenirea se datorează influenței lui Clifford Geertz, feminismului și apariției trend-ului postmodern care a cuprins majoritatea marilor universități americane. Acest trend a fost generat de munca unui grup relativ compact din perspectiva afinităților și relativ dispersat din perspectiva universităților și a domeniilor în care activau (antropologie, istorie, filosofie): Talal Asad, James Clifford, Vincent Crapanzano, Michael Fischer, George Marcus, Paul Rabinow, Robert Thornton, Stephen Tyler etc.

Îndemnurile lui Boas la precauție în privința tendinței de a crea imagini complete și coerent integrate acolo unde datele nu o permit sau cele asupra riscului de a colora imaginea de ansamblu cu prejudecățile cercetătorului au revenit sub forma deconstrucției discursului științific. Însă, forma în care au revenit a fost una mult mai puternică; de la sfaturi și atenționări până la a arăta cum aproape toată lumea greșește e un pas destul de mare.

Folosindu-se de tehnicile analizei literare, cercetătorii postmoderni au deconstruit încercările de a crea imaginea unor întreguri coerente.

---

¹⁸¹ Freeman, *op. cit.*, p. 50.

¹⁸² James Clifford, *On the Edges of Anthropology. Interviews*, Prickly Paradigm Press, 2003, p. 14.

Cum se creează un portret integrat? Foarte simplu, foarte plauzibil și destul de invizibil pentru cititor, deoarece scriitorul este în primul rând un magician care proiectează realități.

De exemplu, *la nivel micro*, în loc să scrii de fiecare dată „X a spus / văzut / crezut / făcut Y”, înlocuiești, din conveniență, pentru a-l ajuta pe cititor, pe toți X cu un nume generic: nativii – sau, ca să revin la exemplul lui Boas, citat anterior: turcii, francezii, germanii. Măiestria în a pondera elementele generice cu cele particulare e determinantă în succesul oricărui comunicator. Problemele apar atunci când cititorii iau în serios elementele generice, ca și cum ar fi reale și cad sub vraja textului.

Într-un mod oarecum asemănător, *la nivel macro*, poți transforma experiența ta particulară, parțială și, de ce nu, dezorientată și confuză într-o povestire coerentă și clară, ca să nu îl chinui pe cititor. Aceasta se realizează, de regulă, prin împărțirea pe teme, probleme, părți, capitole armonios integrate. În acest fel, textul va produce un portret integrat și complet, care, așa cum remarcă Robert Thornton, vorbește mai degrabă despre întregul complet al cărții decât despre presupusa unitate a părților subiectului descris. Iar apoi, pentru a transforma ficțiunea în știință, folosești fragmente de interviu sau statistici pe post de probe sau, mai elegant, formulări și descrieri care să sublinieze cititorului faptul că ai fost acolo – de exemplu, folosești persoana întâi sau a doua (dacă vrei să-l cooptezi mai adânc în iluzie) sau îți descrii trăirile, suferințele sau

alte chestiuni subiective care au doar rolul de a obiectiva în mintea cititorului prezența ta acolo.¹⁸³

Deocamdată, demersul pare să fie un pas firesc al aprofundării și maturizării metodologice, o „etnografie-a-etnografiei”¹⁸⁴. Vedem mai degrabă continuarea, detalierea și, eventual, aprofundarea relativismului deja existent, decât ceva hiper radical menit să producă o implozie a disciplinei. De asemenea, este dificil de susținut că avem de a face cu ceva care să provoace o criză în științele sociale, așa cum a remarcat Paul Rabinow.¹⁸⁵

Totuși, dacă luăm în calcul consecințele acestui demers dus până la capăt, vedem că e ceva mai mult decât o bătălie de poziționare în câmpul academic prin parazitarea critică a cercetărilor altora. Dacă Boas, de exemplu, încerca să corecteze sau să prevină erorile, postmodernii văd respectivele erori ca fiind *constitutive activității de cercetare*. Din moment ce considerăm că acel ceva numit „cultură”, „societate” etc. nu există decât în măsura în care e produsă de cercetători, iar munca de cercetare produce „ficțiuni adevărate”¹⁸⁶, dispare atât obiectul cercetării cât și cercetarea în sine văzută ca activitate științifică.

---

¹⁸³ Troc, *op. cit.*, pp. 320-333.

¹⁸⁴ Van Maanen, *op. cit.*, p. X.

¹⁸⁵ Paul Rabinow, „Representations Are Social Facts: Modernity and Post-Modernity in Anthropology”, în James Clifford & George E. Marcus (eds.), *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, University of California Press, 1992, pp. 242-243.

¹⁸⁶ Clifford, „Introduction: Partial Truths”, în Clifford & Marcus (eds.), *op. cit.*, p. 6.

Rezolvarea acestei mici crize a reprezentării în științele sociale a constat în doi pași. Unul mic și unul mare.

Prima abordare, în manieră boasiană, a constat în corectarea erorilor. De exemplu, *metoda polivocală* și *textul neîngrijit* pot fi văzute ca o încercare, încă pozitivistă, de îndepărtare a produselor muncii de cercetare de posibilele elemente ficționale. O altă încercare, la fel de pozitivistă, a fost și evitarea termenului „cultură” și a problemelor pe care le aduce cu sine.¹⁸⁷ În schimb, s-a accentuat distincția dintre „cultură” și „cultural”¹⁸⁸; acesta din urmă aduce cu sine orientarea cercetării dinspre chestiuni identitare spre analiza unor chestiuni culturale locale, particulare. Această distincție explicitează și clarifică o disonanță întâlnită de oricine care a făcut cercetare socială: (1) în mod clar, există idei dominante, care persistă în timp, care sunt recurente și care determină atitudini și comportamente; (2) în mod clar, unii indivizi nu înțeleg mare lucru din „cultura din care fac parte”, iar cei care o înțeleg au fiecare câte o interpretare și câte o ierarhie personală a importanței fiecăreia dintre ideile dominante, iar aceste interpretări se transformă în timp în funcție de contextul în care apar. Ca urmare, este cât se poate de important să transmitem cititorului că vorbim despre cuvinte și fapte, nu despre oameni și intenții, chiar dacă am auzit cuvintele din gura oamenilor și i-am văzut înfăptuind câte ceva.

---

¹⁸⁷ Michael Agar, *Culture : how to make it work in a world of hybrids*, Rowman & Littlefield, 2019, cap. 1 *passim*.

¹⁸⁸ Paul Rabinow, George E. Marcus, James D. Faubion & Tobias Rees, *Designs for an Anthropology of the Contemporary*, Duke University Press, 2008, p. 106.

A doua abordare, mai radicală, sau cel puțin mai consecventă cu etichetarea negativă a pozitivismului, constă în abandonarea pretenției că ceea ce se face în științele sociale e știință în aceeași măsură ca în „științele tari”, bazate pe experiment, replicare și verificare.¹⁸⁹ O cercetare calitativă nu poate fi replicată și verificată dacă e adevărată sau falsă, deoarece, dincolo de faptul că realitatea socială e mereu în schimbare, perspectiva cercetătorului este inevitabil parțială și subiectivă.

Aici postmodernii se despart de restul cercetătorilor, fie că ne referim la predecesori, fie că ne referim la contemporani de la care au împrumutat destul de multe inovații metodologice, precum interpretatiștii sau post-structuraliștii. Chiar și principalul lor mentor, Clifford Geertz, în momentul în care s-a lovit de probleme similare, a ales să nu meargă pe acest drum. Pentru Geertz, descoperirea caracterului ficțional al operelor științifice¹⁹⁰ nu era neapărat un motiv de îngrijorare. Constatarea respectivă nu era decât un argument în plus pentru abandonarea formelor concurente de analiză în favoarea unei analize culturale bazată pe interpretare și o înlocuire a verificării pozitivistice a rezultatelor cercetării cu o *evaluare* a lor: a discerne între o relatare bună și una mai proastă.¹⁹¹

---

¹⁸⁹ Dacă suntem cu adevărat critici putem spune că științele tari sunt tot ficțiuni adevărate, cu proceduri de legitimare mult mai complexe și mai costisitoare, dar la fel de parazitare de credințe, rețele profesionale, ortodoxii și interese precum științele sociale. Vezi sub-capitolul despre analiza de discurs.

¹⁹⁰ Geertz, *op. cit.*, pp. 23-24.

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 24.

Scoaterea la iveală a dificultăților trebuie să vizeze mai degrabă rafinarea demersului clasicilor disciplinei decât să îl abandoneze:

„N-am fost niciodată impresionat de argumentul că, dată fiind imposibilitatea obiectivității depline în aceste chestiuni (...), e mai bine să-ți dai frâu liber sentimentelor. După cum remarca Robert Solow, este ca și cum ai spune că, dată fiind imposibilitatea unui mediu perfect aseptice, ai putea foarte bine să faci o operație medicală într-un canal.”¹⁹²

Metode de analiză și concepte utile

Am acordat un spațiu mai larg istoricului acestui tip de analiză, deoarece istoria lui e o istorie a dezvoltării unei perspective critice care viza epistemologia științelor sociale, care are o valoare metodologică în sine. Mai mult, George Marcus și Michael Fisher au văzut *critica culturală* ca o metodă în sine în cadrul analizei culturale. Critica culturală este o metodă care nu urmărește neapărat să ofere instrumente pentru a înțelege mai bine datele culese, ci mai degrabă oferă instrumentele pentru a transmite mai eficient acea înțelegere cititorului.

Cu alte cuvinte, critica culturală e un fel de rețetă postmodernă ce poate fi folosită pentru a produce texte care să-l transpună pe cititor în lumea cercetătorului, producând ceva foarte asemănător cu șocul cultural, cu ajutorul ironiei, colajului și altor artificii care, punând față

---

¹⁹² *Ibidem*, p. 36.

în față sisteme de valori incompatibile, ne ajută să ne detașăm de magia socială a simbolurilor cu care operăm în mod cotidian.

Critica culturală

Metoda are la bază două tehnici: *critica epistemologică*, respectiv *juxtapunerea interculturală*.¹⁹³

Critica epistemologică are ca obiectiv de-familiarizarea cititorului, pentru a-l ajuta să vadă acea parte a realității pe care n-o mai vede din cauza simbolurilor cu care operează sau din cauza tradiției, rutinelor, obișnuințelor și țesăturii complicate de interese și relații de putere. Într-un fel, e ca și cum i-ai arăta că operează cu sisteme de măsură diferite și asta îi limitează capacitatea de a evalua și a face comparații potrivite. De-familiarizarea poate fi făcută prin aducerea periferiei în centru. Inspirată din satira politică și din artă, tehnica constă în găsirea *alternativelor culturale* care pot să pună sub semnul întrebării modurile normale de a vedea / gândi / face lucrurile. Această tehnică poate dezvălui caracterul de construct cultural al realității.¹⁹⁴

Acest tip de critică e destul de vechi, deși adeseori se opera cu un set de prejudecăți pentru a combate alte prejudecăți. De exemplu, Antichitatea, ca sistem cultural alternativ, asemenea altor sisteme culturale alternative

---

¹⁹³ George E. Marcus & Michael M. J. Fischer, *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*, The University of Chicago Press, 1999, p. 137.

¹⁹⁴ *Ibidem*, pp. 137-138.

(descoperite sau inventate), care erau disponibile în timpul Renașterii, a jucat un rol important în creionarea noilor orizonturi ale minții sau punerea în discuție a ordinii politico-sociale, a științei și religiei timpului.¹⁹⁵ Exemple similare pot fi găsite și în Epoca Luminilor, unde ironia și satira vremii puneau sub semnul întrebării toate convențiile și prejudecățile sociale, folosind alternative culturale plauzibile, mai mult sau mai puțin inventate. Cea mai recentă și mai faimoasă astfel de satiră, cu rol de critică culturală, e lucrarea lui Horace Miner, *Nacirema*, în care, așa cum e construit și titlul, autorul prezintă o imagine defamiliarizantă, în oglindă, a societății americane („nacirema” e cuvântul „american” privit inversat în oglindă), prin folosirea unui limbaj neutru, lipsit de identificatori culturali.¹⁹⁶

Cercetarea calitativă oferă numeroase instrumente cu care se poate lucra în această direcție. De exemplu, urmând exemplul lui Horace Miner, se pot parodia etnografiile „primitivilor” în studiul unor chestiuni autohtone occidentale, precum distribuția ideologiei, rolurile prescrise de meseriile și profesiunile contemporane, ritualurile politice sau de altă natură, tabuurile alimentare sau de altă natură, modele de comportament și rutine cotidiene etc. Această tehnică poate permite analizei culturale să transgreseze granițele tradiționale ale disciplinelor științelor sociale și să se ocupe cu succes de chestiuni ale

---

¹⁹⁵ Waldemar Voisé & James H. Labadie, „The Renaissance and the Sources of the Modern Social Sciences”, *Diogenes* 6, 1958, p. 44.

¹⁹⁶ Marcus & Fischer, *op. cit.*, p. 140.

vieții sociale dominate în general de analiza materialistă (economie, politică etc.).¹⁹⁷ Cea mai frecventă formă de critică epistemologică e descrisă uneori ca *deconstrucție* culturală sau istorică – sau se folosesc variante, mai mult sau mai puțin inspirate, ale termenului *constructionism* pentru a se evita confuzia cu deconstrucția practică de Jacques Derrida.

Această formă de analiză recomandă să nu urmărim neapărat ceea ce spune discursul, ci mai degrabă ceea ce face discursul. De asemenea, metoda recomandă colectarea acelor date care neutralizează efectele de putere ale discursului dominant, arătând caracterul contingent al chestiunilor considerate universale sau anistorice, modul în care s-a „lucrat” (conștient sau inconștient) la construcția chestiunilor identitare care contează în viața socială de azi, chestiuni care, multă vreme, au fost luate de-a gata, considerate firești sau chiar naturale.

Juxtapunerea interculturală se poate realiza prin defamiliarizarea cititorului prin intermediul unei duble etnografii: o cercetare etnografică făcută „acasă” și una similară făcută peste hotare. Această tehnică e mai explicit empirică și mai puțin subtilă decât critica epistemologică. Această tehnică a fost inițiată de cercetările lui Margaret Mead, care au devenit exemple clasice pentru scoaterea în evidență a relativismului cultural.¹⁹⁸ De exemplu, lucrarea *Coming of Age in Samoa* a rămas un reper în pofida problemelor metodologice majore. Au fost realizate în mod

---

¹⁹⁷ *Ibidem*, pp. 141-142.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 138.

deficitar atât etnografierea celor din Samoa¹⁹⁹ cât și descrierea echivalentului american. Aceasta din urmă a fost scrisă la final, la cererea editorului. Ea nu poate fi denumită etnografie, deoarece are la bază doar propria experiență, dublată de literatura de specialitate.²⁰⁰ Pentru a fi serioasă, o astfel de întreprindere trebuie să aibă la bază două etnografii la care s-a muncit la fel de intensiv și sistematic, iar critica trebuie să aibă în vizor ambele terenuri, nu doar pe cel de „acasă”.

Din punctul meu de vedere, această tehnică poate fi transformată, fără a trăda spiritul ei, folosind o singură etnografie în loc de două. Însă, pentru a putea face acest lucru, trebuie să focusăm cercetarea asupra unor situații care sunt întâmplător interculturale și să scoatem în evidență colajul creat de cumulul de întâmplări. Din fericire, situațiile de „hibridizare culturală”²⁰¹ pot fi găsite azi în abundență, deoarece distribuția globală de discursuri, de rețele interpersonale, de bunuri și de servicii, migrația economică și investițiile străine directe creează terenuri interculturale care pot fi foarte accesibile.

În plus, în varianta aceasta care merge pe urmele hibridizării culturale, tehnica juxtapunerii interculturale va fi nu doar mai ieftină și mai facilă din punct de vedere logistic, ci și mai fertilă din punct de vedere metodologic: (1) ne ajută să evităm mai bine generalizările și erorile recurente din analizele care privesc identitatea și să vedem

---

¹⁹⁹ Vezi critica lui Derek Freeman prezentată în capitolul referitor la interviul nestructurat.

²⁰⁰ Marcus & Fischer, *op. cit.*, pp. 158-159.

²⁰¹ Agar, *Culture ...*, cap. 5, *passim*.

acțiunea elementelor culturale fără să cădem în capcanele generate de modul de definire a culturilor și identităților; (2) traducerea culturală, folosirea instrumentală a formelor culturale, negocierea și transformarea rolurilor, jocul cu prejudecăți și stereotipuri, transformarea așteptărilor, ideilor sau valorilor, depășirea contradicțiilor etc. nu vor fi mediate artificial de către cercetătorul atotștiutor prin juxtapunerea cercetărilor, ci natural de către „nativi”, într-o juxtapunere întâmplătoare, haotică și dinamică, generată de experiența cotidiană.

Metoda polivocală, textul neîngrijit

Așa cum am arătat în prezentarea istoricului analizei culturale, această metodă nu servește atât analizei, cât scrierii textului. Prin această metodă se încearcă evitarea creării impresiei false, dacă e cazul, că realitatea descrisă este clară, coerentă, integrată și armonioasă.

Tehnic vorbind, această metodă presupune prezentarea tuturor „vociilor” înregistrate de cercetător, indiferent dacă sunt incongruente și fac mai dificilă scoaterea în evidență a unui pattern, prezentarea într-o formă cât mai ne-editată a părților din interviuri, evitarea comentării interviurilor, ponderarea vocii autorului cu vocile celor studiați într-o formă dialogică, organizarea textului într-o formă care să evite falsul izomorfism dintre unitățile textuale și cele sociale, păstrarea în text a tot ceea ce dezorientează în întâlnirea etnografică etc.²⁰²

---

²⁰² Troc, *op. cit.*, pp. 332-337.

Dacă vrem să mergem mai departe pe această cale pozitivistă-critică, putem descentra poziția autorului, trimis să fixeze pentru eternitate evenimentele la care participă, alocând un spațiu mai mare chestiunilor deja fixate de către nativi în literatură, folclor, ritualuri, genealogii etc. În felul acesta, autorul doar transcrie, schimbând puțin raportul de putere și autoritate.²⁰³

Din punctul meu de vedere, dacă nu urmărim să scoatem la lumină juxtapunerile interculturale, textul final nu merită să fie supraîncărcat cu elemente care dezorientează, nici cu relatarea experienței din teren, nici cu discursul nativilor lăsat să vorbească de la sine de dragul polifoniei, în dauna tratării obiectului studiului; oricum, în cele din urmă, e vorba doar de o chestiune de stil²⁰⁴, iar abordarea post-modernă cere probabil ceva mai mult talent literar pentru a face digerabil un text plin de elemente care dezorientează. Dacă situația descrisă nu e suficient de post-modernă de la sine, nu merită să fie forțată să apară ca postmodernă.

Critica postmodernă e utilă mai degrabă pentru a antrena spiritul autocritic și pentru a nu uita să urmărim onestitatea în fiecare frază decât ca rețetă pentru a produce legitimitate. De asemenea, acest tip de critică ne-ar putea ajuta să nu ne atașăm prea mult de concluziile pe care le tragem și să fim mai deschiși la nuanțările care pot fi aduse ulterior prin discuțiile din cadrul comunității științifice. Adeseori uităm că în timpul cercetării concluziile erau așa cum trebuie să fie: provizorii și pline de dubii. Însă, odată

---

²⁰³ Clifford, „Notes on (Field)notes”, pp. 57-58.

²⁰⁴ Van Maanen, *op. cit.*, p. 5.

ce au căpătat o formă scrisă armonioasă, începe autohipnoza: începem să ne atașăm de ele de parcă ar fi mai reale decât realitatea despre care vorbesc.

Metoda interpretativă

Această metodă a fost și este folosită pretutindeni în cercetarea calitativă, într-un mod mai mult sau mai puțin intuitiv, prin plasarea datelor culese în contextul cultural-istoric. Totuși, metoda a fost formalizată ca atare abia în deceniul al șaptelea al secolului trecut de către Clifford Geertz, care, dincolo de faptul că a descris ceea ce făceau în mod implicit majoritatea cercetătorilor, a propus o manieră în care metoda putea fi folosită în mod explicit și consecvent. Mergând pe urmele lui Max Weber și ale lui Gilbert Ryle, Geertz concepe analiza culturală ca metodă centrală a unei științe „slabe”, interpretative, aflată în căutarea sensului, în opoziție cu metodologia științelor „tari”, experimentale, aflate în căutarea unor legi.²⁰⁵

Potrivit lui Geertz, „analiza culturală este (sau ar trebui să fie) deducerea semnificațiilor, evaluarea acestor deducții și desprinderea unor concluzii explicative din cele mai bune deducții.”²⁰⁶

Căutarea sensului, deducerea semnificațiilor, presupune conceperea culturii ca sistem complex de simboluri care se articulează în comportamentele, acțiunile și chestiunile cele

---

²⁰⁵ Geertz, *op. cit.*, p. 14.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 28.

mai banale. Simbolurile nu trebuie văzute, în mod pretențios, ca elemente care trebuie descifrate, ci ca simple vehicule ale sensului. Rezultatul acestui demers trebuie să fie o „descriere densă”, care să redea banalitatea locală, normalitatea chestiunilor care ne apar ca exotice, iraționale sau de neînțeles.²⁰⁷

Descrierea densă presupune tratarea unor fapte, atitudini etc. ca elemente simbolice, al căror înțeles depinde de plasarea lor în contextul altor elemente simbolice. Cu alte cuvinte, această metodă de analiză recomandă colectarea și prezentarea acelor date care oferă un orizont semantic satisfăcător pentru datele deja culese.

De exemplu, în faimoasa descriere a luptelor de cocoși din Bali, Geertz pornește de la simbolistica imediată a cocoșului, regășibilă în vocabularul glumelor locale, în care este prezent dublul sens (cocoș, respectiv organ sexual masculin).

În pasul următor, analizează metafora „cocoș” care desemnează o serie de atribute masculine în tradiția mai veche sau mai nouă regășibilă în zonă. Ca urmare, o primă deducție este că cei care se luptă sunt bărbații, iar cocoșii sunt doar niște prelungiri ale stăpânilor lor.

În pasul următor, analizează relația om-animal, constatând o distincție, asociată cu o repulsie, mult mai puternică decât în alte culturi. Ca urmare, e posibilă o deducție contrară: Nu e o luptă între bărbați.

În cele din urmă, analizează atitudinile foarte rezervate față de conflict, sistemul social foarte ierarhizat, alianțele de clan și modul în care aceste elemente culturale se

---

²⁰⁷ *Ibidem*, pp. 15-28.

articulează în ritualurile și desfășurarea luptelor de cocoși: de la alegerea oponentului, dimensiunea pariurilor în funcție de relațiile dintre adversari, asocierile dintre cei care pariază până la simptomele modurilor în care este „trăită” în public lupta cocoșilor.

De aici rezultă o deducție mai profundă, care le înghite pe primele: e o luptă între bărbați, în care adversitățile reale sunt camuflate și închise (oarecum reduse) într-un joc, un joc care le arată balinezilor ce este, ce ar putea fi (dar nu este) societatea lor.²⁰⁸

Concluzia lui Geertz banalizează, într-un fel, povestea descrisă: da, e un joc, asemănător cu toate jocurile cu care suntem familiari. Iar concluzia e și mai banală: e și nu e o luptă între bărbați, iar localnicii observați de Geertz erau speriați și fascinați de conflict.

Pe de altă parte, demersul interpretativ transformă o situație exotică și banală într-o meditație profundă despre joc și realitate, care ne ajută să dezvăluim mai ușor sistemele de operare (culturale) pe care le întâlnim în diverse interacțiuni sociale, să sesizăm mai repede erorile, limitările și punctele oarbe, *contradicțiile și magia socială cu ajutorul căreia ajungem să ne imaginăm că le depășim în mod satisfăcător*. Nu vom reuși niciodată să prezicem ce se va întâmpla într-o situație de genul „it's complicated”, deoarece magia socială care înghite contradicțiile e illogică, însă acum avem un instrument în plus pentru a vedea momentele în care lucrurile pot merge în orice direcție.

Difuziune

---

²⁰⁸ *Ibidem*, pp. 367-397.

În mod obișnuit, conceptul de *difuziune culturală* și tipul de analiză care se fundamentează pe un asemenea concept au în vedere „transferul unor trăsături culturale de la o societate la alta, prin intermediul migrației, comerțului, războiului etc.”²⁰⁹ Consider că acest tip de analiză poate fi îmbogățită dacă luăm în considerare toate modalitățile, de la cele tradiționale până la cele moderne, prin care se formează și circulă informația culturală, mai ales ideile predominante și ideologia.

Din această perspectivă, în momentul în care descoperim un pattern de vorbire, de gândire, de comportament etc., primul pas ar trebui să fie căutarea ideilor care generează, încurajează sau legitimează acel ceva.

Al doilea pas ar trebui să fie căutarea canalelor de difuziune. Prin canale de difuziune putem înțelege orice vehicul al informației culturale. Putem lua în calcul chestiunile care erau în mod tradițional avute în vedere în cercetarea de teren: familia, formațiunile de grup prin intermediul cărora indivizii se integrează în comunitate și învață ce e „lumea” și cum se folosește, „vocea satului” și prelungirile ei în toate formele de circulație orală favorizată de migrație, comerț, război etc.

Din această perspectivă, putem lua în calcul instituțiile religioase, care, așa cum a remarcat Christopher Hill, în Europa au constituit principalul canal de distribuție a ideologiei până în secolul al XVII-lea: „predica nu era doar

---

²⁰⁹ Robert H. Winthrop, *Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology*, Greenwood Press, 1991, pp. 82-83.

principala sursă de informații despre evenimentele și problemele curente, ci și un ghid al comportamentului economic”²¹⁰. Putem lua în calcul instituțiile formale și informale care se ocupă în mod explicit de educație, cu toate sfaturile, rețetele, recomandările și modelele pe care le promovează prin exemple. Putem lua cărțile, revistele și ziarele sau putem lua mijloacele actuale de comunicare în masă, de la rețelele oficiale sau comerciale de distribuție a informației până la rețelele de socializare.

Însă, nu e suficient să descoperim ideile, sursa lor și simptomele. Aceasta e doar un fel de „deștelenire”, de deschidere a unor piste de cercetare pentru alții. Dacă urmărim aria de acoperire și impactul prin tiraj, audiență, trafic etc. s-ar putea să avem niște surprize foarte plăcute. De exemplu, nu este suficient să constatăm, așa cum făcea istoria tradițională, că există o legătură între ideile iluministe și decretele sau discursurile politice din timpul Revoluției Franceze. Robert Darnton, cercetând modul în care s-au propagat ideile iluministe, a descoperit că *Enciclopedia*, deși a avut o contribuție importantă, nu poate fi comparată ca impact cu succesul la public al așa-numitelor *livres philosophiques* care îmbinau satira politico-religioasă iluministă cu pornografia.²¹¹ Cu alte cuvinte, chiar dacă nu facem analiză cantitativă, trebuie să avem în vedere numerele mari dacă vrem să înțelegem cum apar și se mențin ideile dominante.

---

²¹⁰ Christopher Hill, *The English Revolution*, Lawrence & Wishart, 1955, p. 10.

²¹¹ Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, W. W. Norton & Company, 1996, pp. 169-196.

Al treilea pas, urmându-l pe Eric Wolf, ar trebui să fie verificarea redundanței informației culturale, a modului în care o idee revine iar și iar sub diferite forme, ca într-un ritual, punând în umbră alternativele concurente, deoarece producerea ideologiei presupune apropierea, alienarea sau chiar furtul limbajului, prin bombardamentul constant și variat al aceleiași idei prin multiple canale și sub diferite forme²¹²:

„Dezvoltarea unui model hegemonic global sau a unui ‘proiect de trăit’ nu reprezintă atât victoria unei logici cognitive colective cât dezvoltarea redundanței – repetiția continuă [...] a acelorași propoziții de bază în privința naturii realității construite.”²¹³

În felul acesta putem înțelege modul în care se formează ceea ce Franz Boas numea idei predominante sau modul în care acționează ideologia, bătăliile nevăzute care se dau pentru mințile și sufletele oamenilor obișnuți.²¹⁴

---

²¹² Wolf, *Pathways of Power...*, p. 314.

²¹³ Idem, *Europa și populațiile...*, p. 382.

²¹⁴ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, 1991, p. 40.

Analiza funcțională

Analiza funcțională recomandă urmărirea sistematică a faptelor, vorbelor și sentimentelor care se manifestă recurent, într-o formă quasi-stereotipică, și stabilirea relațiilor dintre acestea și instituțiile formale și informale ale unui grup / societăți.

Metoda acordă un interes deosebit plasării indivizilor în poziții/roluri sociale; mecanismelor redresive; sancțiunilor formale, informale, spontane sau organizate; și găsirii funcției faptelor sociale relevante în menținerea ordinii întregului din care fac parte.

În prezentarea care urmează, am ales să accentuez nuanțările și rafinările care i-au fost aduse analizei funcționale, necesare pentru a putea fi folosită în studierea contextelor și situațiilor mai complexe.

Din această perspectivă, se recomandă urmărirea contradicțiilor și logicilor multiple care oferă alternative subversive subiecților studiați; a modului în care aceștia manipulează elementele simbolice disponibile; a modului în care își negociază poziția atribuită; sau a conflictelor care scot în evidență fisurile din sistem și posibilitățile de transformare.

Acest tip de analiză (atât în forma clasică, cât și în reiterările care au încercat s-o modifice) este, dintre toate metodele prezentate aici, cea mai îndepărtată de „cultură” și cea mai apropiată de „societate” sau „grupuri” și, în variantele mai recente, de „indivizid”.

Scurt istoric

Adepții acestui mod de analiză au reușit de la bun început să scape din dihotomia cultură-natură grație unui concept care restrânge aria de cercetare a științelor sociale: „societate” sau, mai exact, „fapte sociale”²¹⁵ – sentimentele, vorbele și faptele *marcate* de interacțiunile, instituțiile și tradițiile locale.²¹⁶

Inițiatorul acestui demers pozitivist a fost Émile Durkheim. Pentru Durkheim, obiectul de cercetare al sociologiei trebuie să fie „faptul social”, iar faptele sociale trebuie studiate *ca și cum ar fi* niște lucruri,²¹⁷ ca realități externe individului²¹⁸.

Ce sunt faptele sociale? Sunt toate faptele particulare în care se reflectă întregul. Chiar și actul de a trece strada poate fi văzut ca fapt social, dacă dezvăluie cum funcționează ordinea și tradiția: dacă normele sunt încălcate, dacă apar muștrări sau alte sancțiuni, dacă normele sunt suficient de bine internalizate încât să producă o reacție emoțională chiar și în momentul încălcării lor, etc.²¹⁹

În cele din urmă, nu contează ce sunt și în câte moduri pot fi definite „faptele sociale”, important e că, pentru

---

²¹⁵ Michael Halewood, *Rethinking the Social through Durkheim, Marx, Weber and Whitehead*, Anthem Press, 2014, p. 38.

²¹⁶ Malinowski, *op. cit.*, p. 61.

²¹⁷ Stahl, *op. cit.*, p. xi.

²¹⁸ Émile Durkheim, *Suicide. A Study in Sociology*, Routledge, 2005, p. xxxvi.

²¹⁹ Spradley, *Participant Observation*, p. 71.

Durkheim și pentru continuatorii săi, prin modul în care a delimitat câmpul și obiectul cercetării, *faptele sociale trebuie să se rezume la chestiuni ușor identificabile, care să poată fi observate, care trebuie să aibă un caracter supraindividual și coercitiv*²²⁰:

„[faptele sociale] constau în moduri de a face sau de a gândi, putând fi recunoscute prin aceea că sunt susceptibile de a exercita o influență coercitivă asupra conștiinței particulare.”²²¹

Definiția și procesul de definire în sine sunt importante deoarece ne dezvăluie originalitatea acestui tip de analiză. Mai precis, Durkheim și, mai apoi, funcționaliștii britanici s-au concentrat asupra chestiunilor sociale relativ simple, denumite „fapte sociale”, și asupra *relațiilor care se stabilesc între ele*, lăsând în plan secund chestiunile mai greu de studiat cu instrumentele cercetării sociale, precum particularitățile sufletești ale fiecărui individ, influența mediului sau influența culturii. Ca urmare, efortul explicativ a căzut pe seama relațiilor dintre faptele sociale.

Din această perspectivă, comunitatea a fost imaginată (în mod plastic și naiv) ca un organism biologic, iar faptele sociale ca *funcții ale organismului*, așa cum, de exemplu, respirația îndeplinește funcția de a introduce gazele necesare susținerii vieții organismului.²²²

---

²²⁰ Durkheim, *Regulile metodei sociologice*, Iași: Editura Polirom, 2002, pp. 26-29.

²²¹ *Ibidem*, p. 127.

²²² Idem, *The Division of Labour in Society*, Palgrave Macmillan,

Termenul „funcție” a fost pus în circulație pentru prima dată de către Leibnitz. Conceptul a ajuns în științele sociale mediat de sensul dat de biologie, dar, din păcate, s-au dezvoltat mai multe vocabulare paralele care concurează asupra terminologiei, făcând-o destul de neclară și imprecisă pentru publicul cititor. De aceea, pot fi găsite numeroase forme de „analiză funcțională” (majoritatea trimițând la chestiuni destul de banale) care ignoră tradiția inițiată de Durkheim.²²³

Noua metodă, promovată în Franța de Durkheim, Marcel Mauss și de colectivul revistei *Année sociologique*,²²⁴ a avut un impact deosebit în mediul academic din Marea Britanie grație cercetărilor, prelegerilor și polemicilor promovate de Bronisław Malinowski și A. R. Radcliffe-Brown. Aici, potrivit lui Adam Kuper, a avut loc o adevărată „revoluție funcționalistă”, care își propunea să se poziționeze într-un mod neașteptat în războiul dintre materialişti și culturalişti, abandonând definitiv vechea dihotomie natură-cultură – odată cu vechile metode de analiză văzute ca prea speculative pentru a fi considerate științifice.²²⁵ Totuși, după „curățarea” vechilor metode de speculațiile privind trecutul, sau de tot ceea ce Radcliffe-

---

1984, p. 11.

²²³ Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, New York: The Free Press, 1968, pp. 73-76.

²²⁴ Randall Collins, „The Durkheimian movement in France and in world sociology”, în Jeffrey C. Alexander & Philip Smith (eds.), *The Cambridge Companion to Durkheim*, Cambridge University Press, 2005, p. 101.

²²⁵ Adam Kuper, *Anthropology and Anthropologists. The Modern British School*, Routledge, 1983, pp. 1-4.

Brown numea „istorie conjecturală”, au fost preluate și rafinate o serie de concepte evoluționiste: adaptare, sistem, organizare, instituție, structură, funcție, proces etc.²²⁶

Aceste împrumuturi, dublate de preferința pentru chestiunile stereotipice și refuzul luării în considerare a istoriei, au întărit holismul funcționalismului, deja prezent la Durkheim. Societățile descrise cu această metodologie creează adeseori impresia că există ca întreguri coerente, care sunt așa cum trebuie să fie, înghețate în timp; iar indivizii nu sunt altceva decât niște marionete culturale care lucrează la buna funcționare a societății.

Fără a încerca să-i diminuăm valoarea euristică, putem spune că acest tip de analiză pornește de la aceleași fantezii socio-politice precum fascismul: o societate integrată organic, cu un tip specific de solidaritate, cu poziții structurale destul de clar alocate indivizilor etc. Nu e de mirare că, pornind de la background-ul pe care îl împărtășeau atât fasciștii cât și funcționaliștii timpurii și de la câteva idei care s-au dezvoltat în paralel în ambele viziuni, ideile lui Durkheim au ajuns parte structurantă a teoriei fasciste în varianta produsă de Sergio Panunzio.²²⁷

Pornind de la aceste lipsuri, precum și de la nepotrivirile din ce în ce mai evidente dintre cadrul conceptual și observațiile din teren din epoca postcolonială, o serie de cercetători au încercat să producă alternative teoretice

---

²²⁶ A. R. Radcliffe-Brown, *Structură și funcție în societatea primitivă*, Iași: Polirom, 2000, pp. 11-21.

²²⁷ David D. Roberts, *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism*, University of North Carolina Press, 1979, pp. 62-63, pp. 318-319.

concurente funcționalismului. Însă, în pofida numeroaselor inovații privind cadrul de interpretare și în ciuda denumirilor interesante (procesualism, interpretativism simbolic, teoria conflictului, teoria acțiunii sociale etc.), aceste alternative, deși binevenite, nu sunt tocmai revoluționare – sau nu sunt cu nimic mai revoluționare decât schimbările propuse de post-structuraliști structuralismului. De aceea, consider că eticheta „post-funcționalism” este una care poate îmbrățișa toate încercările de a introduce grupurile de indivizi și individul în schema analizei funcționale.

Sursa acestor transformări ale funcționalismului e chiar unul din fondatorii lui, Radcliffe-Brown, care, spre finalul carierei, și-a nuanțat teoria și a susținut și a încurajat cercetători precum Max Gluckman sau William Lloyd Warner să producă schimbări în această direcție. Lloyd Warner a fost printre primii antropologi care au aplicat metodologia disciplinei în studiul diverselor aspecte ale societății occidentale și, împreună cu Elton Mayo, a fost printre primii care au utilizat analiza de rețea ca replică a tradiționalei analize bazate pe relații de rudenie.²²⁸ Gluckman a accentuat importanța conflictului în studiul „situațiilor sociale”, punând bazele așa-numitei Școli de la Manchester.

Adepții acestei orientări recomandă schimbarea priorității analizei de la prim-plan sau „front stage”, care conține norme, structuri de clan și alte chestiuni ce asigură stabilitatea în reproducerea socio-culturală a unui grup,

---

²²⁸ John P. Scott, *Social Network Analysis. A Handbook*, Sage Publications, 2000, pp. 16-26.

spre inconsecvențele normative, alianțe, negocieri, conflicte și alte chestiuni ce țin de „back stage” și fac posibilă schimbarea socială.²²⁹

Folosind termenii lui Frederick G. Bailey, putem spune că acest tip de analiză este una *dinamică*, spre deosebire de analiza clasic funcționalistă, considerată *statică*.²³⁰ Și e posibil ca această analiză să fie mai utilă, deoarece, așa cum a remarcat Bailey, cercetătorii se chinuie să studieze sistemele, în timp ce oamenii studiați se chinuie să lupte cu ele.²³¹ În acest caz, dincolo de evidențierea conflictelor particulare, putem analiza, într-o manieră care nu l-ar supăra nici pe Durkheim, *regularitățile care apar în încălcarea normelor*. Pentru a da seama de un astfel de fenomen social, Bailey a propus folosirea distincției dintre *regulile normative*, care țin de aparențele publice, respectiv *regulile pragmatice*, care țin de înțelepciunea privată.²³² Această distincție e utilă atât pentru a-i înțelege mai bine pe actorii sociali, cât și pentru a face prognoze privind potențialul de schimbare într-o comunitate sau, măcar pentru a înțelege retroactiv de ce s-a produs o revoluție. Putem face acest lucru ponderând regulile pragmatice cu cele normative. În momentul în care primele le depășesc semnificativ pe cele din urmă (ca număr și frecvență), ar fi

---

²²⁹ Călin Cotoi, *Introducere în antropologia politică*, Iași: Editura Polirom, 2009, pp. 40-47.

²³⁰ Frederick George Bailey, *Tribe, Caste, and Nation*, Manchester University Press 1960, pp. 238-240.

²³¹ Bailey, *Stratagems And Spoils. A Social Anthropology Of Politics*, Westview Press, 2001, p. 87.

²³² *Ibidem*, p. 5 și *passim*.

indicat să acordăm o atenție sporită fragilității echilibrului. Și dacă ne uităm la diferențele specifice dintre cele două seturi de reguli, putem înțelege și direcția schimbării. Punctul critic apare în momentul în care chiar și cei avantați de principiile și regulile sistemului încep să nu mai creadă în ele: glume, ironii, limbaj de lemn și lipsă de voință în a întări regulile cu sancțiunile corespunzătoare.

Trebuie să precizăm, totuși, că e vorba doar de o schimbare de accent, chiar dacă pare radicală. Recomandări similare pot fi găsite chiar și în 1922; Malinowski îndemna etnografii să încerce să urmărească trei paliere diferite pentru a analiza fiecare act al vieții sociale: (1) rutinele prescrise de tradiție și obiceiuri, (2) modalitățile particulare prin care acestea sunt puse în practică și (3) raportările mentale individuale punctuale vizavi de ele.²³³ Dar, probabil, asemenea schimbări de accent sunt necesare nu doar pentru rafinarea corpului de idei teoretice, ci și pentru a depăși barierele produse, în mod inevitabil, de repovestirile succesive ale metodologiei, care sustrag mereu chestiunile ce par secundare, deși nu sunt.

Metode de analiză și concepte utile

Analiza funcțională este o formă de analiză relațională. Ea constă în tratarea oricărui fapt social din perspectiva relațiilor pe care le întreține cu alte fapte sociale, deoarece se consideră că scoaterea în evidență a *relațiilor* dintre acestea aruncă o lumină în plus asupra fiecăruia dintre

---

²³³ Malinowski, *op. cit.*, p. 60.

ele.²³⁴ În formularea lui Durkheim, o analiză funcțională se face în felul următor:

*„Când încercăm să explicăm un fenomen social, trebuie să cercetăm în mod distinct cauza eficientă care îl produce și funcția pe care o îndeplinește. Ne servim de cuvântul funcție mai curând decât de cel de scop sau țel, tocmai pentru că fenomenele sociale nu apar în general în vederea rezultatelor utile pe care ele le produc. Ceea ce trebuie să determinăm este dacă există o corespondență între faptul cercetat și trebuințele generale ale organismului social și în ce constă această corespondență, fără a ne preocupa dacă ea a fost intenționată sau nu. Toate chestiunile legate de intenție sunt, de altfel, prea subiective pentru a putea fi tratate în mod științific.”*²³⁵

Confuzia dintre conceptul „funcție” și cuvintele din aceeași familie semantică (țel, scop, intenție, motiv, finalitate) este destul de întâlnită chiar și în cazul cercetătorilor din științele sociale care încearcă să clarifice distincțiile conceptuale. De exemplu, unora li se pare hilară discuția despre funcțiile familiei, deoarece folosirea improprie a conceptului „funcție” confundă motivele pentru care oamenii se căsătoresc (dragoste și alte calcule), cu motivele pentru care o societate oarecare încurajează o formă oarecare a instituției căsătoriei (reproducere,

---

²³⁴ Troc, *op. cit.*, p. 258.

²³⁵ Durkheim, *Regulile metodei sociologice...*, p. 135.

creșterea copiilor și alte calcule).²³⁶ Conceptul „funcție” e util pentru a obliga cercetătorul să arunce o privire de ansamblu în cazul fiecărei situații particulare, pentru a vedea motivele și morala practică, care uneori produce auto-cenzură, iar alteori îi face pe anumiți indivizi (spontan sau instituționalizat) să ghideze comportamentele și atitudinile celorlalți – rezultând o oarecare ordine, specifică grupului studiat.

Din această perspectivă, faptele sociale relativ și aparent izolate, descoperite prin observație participativă sau revelate prin interviuri, trebuie tratate ca părți ale unui ansamblu mai mare cu care pot întreține diferite tipuri de relații: (1) funcționale, în cazul în care contribuie la echilibrul și ordinea ansamblului, (2) disfuncționale, în cazul în care contribuie la dezechilibrul ansamblului sau (3) non-funcționale sau întâmplătoare, dacă nu afectează ansamblul în mod semnificativ.²³⁷ Astfel, putem verifica dacă un ritual, un pattern de vorbire, de gândire sau de comportament, o instituție (formală sau informală) are o funcție care vizează funcționarea întregului ansamblu – fie că e vorba despre o comunitate, o facțiune a ei, un grup, etc.

Operațiunea poate crea impresia unui simplu exercițiu de etichetare. Însă această etichetare e primul pas din analiza care urmează, punând în evidență și urmărind până la capăt încrengătura de relații dintre indivizi, instituții, principii, obiceiuri etc. mediate de reguli, ritualuri și sancțiuni. Scoțând în evidență și ordonându-le, vom

---

²³⁶ Vezi Merton, *op. cit.*, p. 79.

²³⁷ Lazăr Vlăsceanu, *Introducere în metodologia cercetării sociologice*, Iași: Editura Polirom, 2013, p. 56.

înțelege mai ușor de ce anumite practici sociale sunt încurajate, iar altele sunt descurajate să se perpetueze. Adică, procedeul ne ajută să punem întrebările următoare mai bine decât am fi făcut-o în alte condiții, copleșiți de complexitate.

De exemplu, dacă am dori să înțelegem de ce practicile religioase din România continuă nestingherit, în pofida numeroaselor scandaluri sau în pofida propagandei seculariste recente, o analiză materialistă s-ar putea să nu ne fie de folos. Nici o analiză culturalistă nu ne-ar ajuta prea mult, deși s-ar putea să vedem limitarea ariei de acoperire a canalelor de difuziune prin care circulă ideile potrivnice sau prin interpretare, am putea să înțelegem de ce nu prinde mesajul. Însă, prin analiza funcțională putem aborda problema frontal, încercând să înțelegem ce funcții îndeplinește instituția bisericii în comunitățile în care există și dacă alternativele oferite de secularism pot sau nu să preia, chiar într-o formă modificată, respectivele funcții. Cu alte cuvinte, este util de urmărit ce anume oferă biserica într-un mod satisfăcător pentru societatea din care face parte: spațiu de întâlnire (fizic și imaginar), forum de mobilizare pentru diverse cauze, ghidaj existențial, morală și educație low-cost etc. Apoi putem compara ofertele alternative pentru fiecare categorie în parte și, în cele din urmă, rămâne de analizat jocul politic în formele lui particulare: sancțiunile care pot fi puse în practică eficient, orizontul în care operează actorii, convergențele de interese (generale și de moment) etc.

De asemenea, urmând critica post-funcționaliștilor, putem să căutăm fisurile din comunitate și modul de raportare particulară la ele; conflictele și convergențele de

interese, distribuirea inechitabilă sau nu a drepturilor și îndatoririlor; *regulile pragmatice* care însoțesc ca o umbră *regulile normative* – ponderea sau distribuția lor în cadrul claselor sociale etc. Cu alte cuvinte, putem completa întrebarea „la ce servește?” cu întrebarea „cui servește?” sau „pentru cine e funcțională chestiunea?”²³⁸

În cazul în care dorim să facem o analiză funcțională dinamică, pentru a pătrunde mai în profunzime, adică dincolo de sistemul (mai mult sau mai puțin coerent) de principii și valori manifeste, putem să vedem la „lucru” interesul personal în negocierea aproape permanentă a rolurilor, în manipularea principiilor și valorilor care oferă „alternative subversive”²³⁹. Probabil și mai interesante sunt momentele în care întâlnim incoerența logică,²⁴⁰ abuzul, minciuna, autoamăgirea, inconsecvența și alte simptome ale luptelor simbolice de guerrilă duse de către cei care nu pot câștiga o bătălie deschisă cu sistemul. În astfel de momente putem vedea acțiunea strategică în mișcare, conștientă sau semi-conștientă, articulată în alianțe temporare – uneori pornind de la niște seturi de valori, alteleori având la bază grupuri de vorbitori cu care se împart interese comune sau afinități. Când întâlnim situații de genul acesta e util să folosim și instrumentele oferite de analiza structurală.

De exemplu, în societatea românească de astăzi putem găsi mai multe răspunsuri la întrebarea ce este o femeie „adevărată”, fiecare dintre ele trimițând la nevoia de bună

---

²³⁸ Barrett, *op. cit.*, p. 99, nota 8.

²³⁹ Cotoi, *op. cit.*, p. 52.

²⁴⁰ Stahl, *op. cit.*, p. 86.

funcționare a diverselor forme de organizare socială, de la familie la întreprinderile economice și showbiz. Putem adăuga și canalele de difuziune care transmit mesajele care creează principii contradictorii: de la gura satului, biserică și aliații din mass-media, până la canalele comerciale care formează opinia publică. Putem adăuga spațiile și grupurile de socializare care favorizează diverse alianțe vizavi de problemă. Și așa mai departe. Situația plină de contradicții poate crea frustrare sau chiar probleme de personalitate, însă, în același timp, creează un spațiu pentru libertatea individuală. Iar asta poate fi observată în negocierea cotidiană a rolurilor de gen.

Iar, de cealaltă parte a „baricadei”, trebuie să ne uităm la mecanismele de conservare puse în joc de societate / grupuri în vederea reproducerii structurale. Cel mai interesant astfel de mecanism poate fi văzut în sancțiunile sociale.

Mecanisme preventive, mecanisme redresive

Mecanismele preventive sunt interesante ca obiect de studiu deoarece acestea ne ajută să vizualizăm granițele libertății individuale, separând ceea ce poate fi făcut de ceea ce nu poate fi făcut.

Toate regulile, uzanțele, recomandările și mecanismele care le întăresc fac comportamentul fiecărui individ previzibil – și, ca urmare, studiabil. Studiul acestor mecanisme preventive ne arată că limitele libertății fiecărui individ sunt sociale. E posibil ca aceste mecanisme, care sunt adeseori inconștiente, să nu ni se dezvăluie atunci când indivizii aleg în mod liber să li se supună, însă devin

tot mai clare atunci când indivizii, încercând să le încalce, întâmpină dificultăți. De aceea merită să acordăm o atenție sporită conflictului, că e o scurtătură utilă cercetării, un revelator instant.

Cele mai evidente mecanisme preventive sunt *sancțiunile sociale*. Sancțiunile sociale pot fi văzute ca reacții ale societății / grupului vizavi de diversele moduri de comportament. Ele pot fi pozitive (dacă aprobă, încurajează, răsplătesc etc.) sau negative (dacă dezaprobă, descurajează, pedepsesc etc.). De asemenea, pot fi difuze (reacții spontane, preponderent individuale) sau organizate (conform unor proceduri tradiționale recunoscute). Dacă vrem, putem să facem și distincția între cele formalizate juridic și cele care sunt mai degrabă purtate de forța tradiției; însă toate aceste distincții (mai mult sau mai puțin fine) sunt șterse / întrepătrunse în practica zilnică. Din felul în care se aplică în fiecare situație în parte putem înțelege cât de importantă e regula care a fost încălcată, comparativ cu celelalte considerente luate în calcul de către participanți. Merită să fie observată intensitatea cu care se aplică, uniformitatea, excepțiile, attributele celor sancționați, relațiile de putere și de dependență etc. În astfel de inconsecvențe vom putea vedea nu doar cât de importantă este regula, ci și cât de mult își doresc unii ca regula respectivă să rămână sau să devină importantă.

Dacă vrem să înțelegem funcția sancțiunilor sociale, e recomandat să vedem mai degrabă efectele asupra celor care nu sunt neapărat vizați de ele. Ca mecanism de reglare a comportamentelor conform uzanțelor, sancțiunile sociale se inserează undeva între coerciție și conformare voluntară. În fiecare moment în care apar manifest astfel de sancțiuni,

ele reiterează atașamentul comunității vizavi de valori, principii, norme sau uzanțe, producând un orizont de așteptări membrilor, orizont în care comportamentele lor vor fi relativ previzibile.²⁴¹

Un exemplu foarte interesant de sancțiune socială (negativă, organizată, tradițională) poate fi găsit în cercetarea făcută de Gail Kligman în nordul Transilvaniei. Autoarea a descoperit un ritual de ridiculizare care îi viza pe tinerii care refuză sau amână căsătoria, în special pe „fetele bătrâne”. Obiceiul era practicat cu ocazia Anului Nou, moment care simboliza regenerarea, amintind comunității rolul său reproductiv. Obiceiul consta în plasarea în fața casei celor vizați a unor figurine reprezentând strămoșii, un moș respectiv o babă, însoțite de un text obscen.²⁴² Obiceiul și chiar denumirea de „fată bătrână” reprezintă o sancțiune socială, care nu îi vizează neapărat doar pe cei care, întâmplător sau în urma unor alegeri, au refuzat la timpul potrivit să preia rolurile constrângătoare de soț și soție; ci e o formă de avertisment pentru cei care urmează să se apropie de momentul respectiv.

Mecanismele redresive trebuie avute în vedere atunci când observăm că mecanismele preventive nu funcționează. De exemplu, ele trebuie avute în vedere, dacă există, atunci când studiem un conflict care a polarizat grupul studiat și care riscă să pună sub semnul întrebării existența lui. În

---

²⁴¹ Radcliffe-Brown, *op. cit.*, pp. 189-194.

²⁴² Gail Kligman, *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*, University of California Press, 1988, pp. 48-49.

acest sens, trebuie avute în vedere chestiuni care se întind de la „sfaturi informale, încercări de mediere și acțiuni juridic legale, până la activități rituale”.²⁴³ De la marea politică internațională, până la mica politică sau chiar la relațiile dintre diverse grupuri găsim numeroase exemple de „îngropare rituală a securii războiului” sau de recodificare (bilateral acceptată) a noii ordini.

Analiza de rețea

Metoda își datorează existența unor eforturi individuale și colective începute încă din anii 1930.²⁴⁴ Psihologi precum Jacob Moreno, Fritz Heider și Elton Mayo, antropologi precum Loyd Warner, John Barnes, Clyde Mitchell și Elisabeth Bott, plus o serie de matematicieni și statisticieni au contribuit la orientarea privirii cercetătorilor din științele sociale către pattern-urile de relaționare a indivizilor.²⁴⁵

Cu timpul, din motive tehnice, relaționarea a început să lase tot mai multe urme, iar ușurința de a colecta astfel de date a impulsionat cercetarea. Astfel, analiza de rețea a cunoscut un succes impresionant în ultima vreme, impulsionată de revoluția petrecută în sistemele de comunicare din ultimele trei decenii, care a făcut mai

---

²⁴³ Cotoi, *op. cit.*, p. 52.

²⁴⁴ Morgan Burcher, *Social Network Analysis and Law Enforcement. Applications for Intelligence Analysis*, Palgrave Macmillan, 2020, pp.30-32.

²⁴⁵ Scott, *op. cit.*, pp. 7-37.

transparente pattern-urile de relaționare.²⁴⁶ Spațiul virtual a devenit treptat un spațiu de întâlnire care condiționează atitudini și comportamente într-o măsură similară spațiilor fizice,²⁴⁷ cu deosebirea că lasă mult mai multe urme accesibile cercetării sociale, urme care sunt vizibile, persistente și indexabile.²⁴⁸ Abundența de date a favorizat cercetarea cantitativă, aplicată. Însă nu toate direcțiile de dezvoltare sunt fecunde. Unele dintre ele sunt mai degrabă prilejuri de etalare a virtuozității tehnice decât instrumente utile pentru a aduce ceva în plus înțelegerii fenomenelor sociale sau, parafrazând ironia unui pionier al analizei de rețea, uneori adepții acestei analize folosesc dinamita pentru a prinde muște.²⁴⁹

Acest tip de analiză vizează explicitarea relațiilor formale și informale dintre indivizi, a modului în care circulă informația, influența și favorurile, a modalităților de integrare a individului în comunitate prin intermediul rețelelor, a modului în care funcționează practic sistemele etc. Această formă de colectare și interpretare a datelor completează analiza funcțională, scoțând la iveală clicile și alte rețele care traversează structura socială tradițională, revelând astfel sursele de conflict / consens, distribuția puterii, relațiile de reciprocitate, persoanele influente și

---

²⁴⁶ Manuel Castells, *The Rise of the Network Society*, Wiley-Blackwell, 2010, pp. XXV-XXXI.

²⁴⁷ Danah Boyd, *It's complicated : the social lives of networked teens*, Yale University Press, 2014, p. 5.

²⁴⁸ *Ibidem*, pp. 10-13.

²⁴⁹ Jeremy Boissevain, „Network Analysis: A Reappraisal”, *Current Anthropology*, Vol. 20, No. 2, 1979, p. 393.

alte forme de organizare informală. De asemenea, analiza de rețea poate completa o analiză difuzională, semnalând traseul social / oral al informației.

Ca instrument de colectare a datelor, cea mai simplă și eficientă tehnică este „bulgărele de zăpadă”²⁵⁰ prin care îi ceri celui interviuat să numească câțiva membri ai anturajului său, care ulterior sunt contactați și, la rândul lor, rugați să facă același lucru. În cazul în care, din motive de confidențialitate, această tehnică nu dă roade, se pot găsi căi alternative prin care să urmărim simptomele unor astfel de relații. De exemplu, se pot urmări interacțiunile din grupurile de pe rețelele sociale, apartenența la diverse cluburi, frecventarea unor spații de întâlnire sau parteneriatele de afaceri care pot fi regăsite consultând datele publice disponibile.²⁵¹

Astfel, din puncte (reprezentând indivizii) și linii (reprezentând relațiile) putem genera o reprezentare grafică a rețelei sociale. Dacă dorim, săgețile pot semnala direcția tipului de relație (pentru a sublinia chestiunea reciprocității) și semnele „+” sau „-” pot semnala componenta afectivă a relației.²⁵² De asemenea, putem adăuga orice semne dorim sau putem să corelăm mărimea

---

²⁵⁰ Scott, *op. cit.*, p. 56.

²⁵¹ Norbert Petrovici & Anca Simionca, „Productive Informality and Economic Ties in Emerging Economies: The Case of Cluj Business Networks”, în Tul’ si Bhambry et al. (eds.), *Perpetual Motion? Transformation and Transition in Central and Eastern Europe and Russia*, School of Slavonic and East European Studies, UCL: London, 2011, p. 137, nota 7.

²⁵² Scott, *op. cit.*, pp. 11-14.

punctelor în funcție de importanța percepută a individului, dacă acestea ne ajută să ne reprezentăm mai bine aspectele pe care le urmărim în relațiile respective.

Ca instrument de reprezentare a datelor, analiza de rețea poate însoți observația participativă pentru a scoate în evidență pattern-urile de interacțiune.²⁵³ Acestea pot fi mai greu de observat decât pattern-urile de vorbire, gândire sau comportament. De exemplu, îți va sări mai repede în ochi faptul că o formulă de exprimare, un mod de a pune sau de a rezolva o problemă tinde să se repete decât faptul că X tinde să relaționeze mai des sau mai intens cu Y decât cu Z, că afaceriștii norocoși dintr-un județ au fost colegi de școală cu vreun ministru, sau că rețelele actorilor economici se pot intersecta sau nu cu cele politice.

Ca instrument de analiză a datelor, analiza de rețea poate dezvălui cum și de ce se formează anumite alianțe, să ne ajute să înțelegem cum și prin cine sau prin ce relații informale un individ se integrează la locul de muncă sau chiar într-o comunitate,²⁵⁴ care sunt personajele cheie dintr-un grup mai mare, cum se organizează, cum pot fi destructurate²⁵⁵ și cum se transformă grupurile – cu alte cuvinte, cum e posibilă politica cotidiană în societate. Prin intermediul analizei de rețea ne este mult mai ușor să refacem drumul de la individ la comunitate sau societate și invers, dizlocând astfel clivajul teoretic creat de către funcționaliștii clasici între individ și societate, dând astfel posibilitatea cercetătorului să abordeze individul într-un

---

²⁵³ *Ibidem*, p. 30.

²⁵⁴ *Ibidem*, pp. 20-21.

²⁵⁵ Burcher, *op. cit.*, p. 3.

mod ne-individualist – și societatea într-un mod care să nu transcendă părțile ei componente, ci ca un ceva care le traversează.²⁵⁶

De asemenea, analiza de rețea ne ajută să înțelegem cum se difuzează oral informația socio-culturală; cum și prin cine, sau prin ce relații informale, un individ are acces la informațiile cu miză precum cele legate de oportunitățile de angajare, parteneriate etc. – în acest sens, celebrul studiu al lui Mark Granovetter a dezvăluit puterea legăturilor „slabe”, dată de faptul că persoanele care au legături puternice și relații frecvente împărtășesc un stoc similar de informații, noutățile tinzând să-și facă apariția prin legăturile slabe ale unui individ.²⁵⁷

Conceptele utile sau elementele care merită a fi luate în vizor pentru a stabili niște repere bune într-o analiză de rețea sunt:

(1) *reciprocitate*, se referă la natura tranzacțiilor dintre persoane, dacă se oferă ceva similar în schimb (de exemplu, informație pentru informație) sau ceea ce se oferă e de altă natură (de exemplu, influență sau susținere politică pentru bani, sau nu se oferă nimic și rămâne o datorie vagă sau datoria e plătită indirect prin favoruri acordate unui terț);

(2) *intensitate*, se referă la puterea obligațiilor implicate într-o relație;

---

²⁵⁶ Bruno Latour, „Networks, Societies, Spheres: Reflections of an Actor-Network Theorist”, *International Journal of Communication*, 5, 2011, pp. 804-808.

²⁵⁷ Mark S. Granovetter, „The Strength of Weak Ties”, în *American Journal of Sociology*, 78:6, 1973, pp. 1360-1380.

(3) *durabilitate*, se referă la vechimea relațiilor activate într-o tranzacție;

(4) *densitate*, se referă la cât de complete sunt relațiile dintr-un grup, scoțând în evidență dacă avem de a face cu o clică, în cazul în care fiecare are relații cu toți ceilalți în parte, sau nu;

(5) *accesibilitate*, se referă la cât de ușor sau prin câți intermediari poate fi accesat un individ de către un altul etc.²⁵⁸

---

²⁵⁸ Scott, *op. cit.*, pp. 31-32.

Analiza structurală

Analiza structurală recomandă reperarea logicii de organizare a informației culturale. Aceste logici de organizare a informației culturale structurează în practică modul de a vedea, de a gândi sau de a face lucrurile, producând pattern-uri sau regularități care merită să fie studiate din această perspectivă. În prezentarea care urmează, accentul va cădea pe prezentarea variantelor post-structuraliste, mai exact pe analiza structurală / relațională a lui Pierre Bourdieu, respectiv analiza de discurs a lui Michel Foucault.

Varianta lui Bourdieu a analizei relaționale recomandă culegerea datelor care pun în lumină relațiile de putere dintre câmpuri, relațiile de putere din interiorul unui câmp și limitările date de poziția unui individ în câmp, logica de includere sau excludere dintr-un câmp, capitalul care contează pentru o bună poziționare în câmp, modul în care se constituie și se reproduc diversele forme de capital (economic, cultural, social, simbolic), afinitățile bazate pe habitus etc. Deși metoda poate părea dificilă la început, cu exemple bine alese aceasta devine ușor de internalizat. Metoda a fost aplicată cu rezultate spectaculoase în studiul mass-mediei, în studiul sistemelor de învățământ, în studiul statului și al structurilor birocratice, în studiul relației dintre economie, ideologie și politică etc.

Varianta lui Foucault a analizei de discurs recomandă, potrivit *principiului inversiunii*, punerea în balanță a ceea

ce spune un discurs cu ceea ce nu spune, cu ceea ce omite sau ascunde uneori voit (în acest caz, putem analiza strategiile de poziționare eficientă într-un conflict), dar de cele mai multe ori inconștient (în acest caz, putem analiza practicile sociale discursive sau non-discursive care limitează, controlează și decupează un spațiu al posibilului pentru orice manifestare). Prin acest tip de analiză se poate scoate în evidență modul în care se produce plauzibilul, posibilul, acceptabilul sau dezirabilul într-un context social dat, precum și relațiile de putere care stau în spatele lor. Acest tip de analiză poate fi completat de (sau poate completa) o analiză difuzionistă.

Scurt istoric

Analiza structurală s-a născut inițial dintr-o nevoie de clarificare. Mai mult decât cuvântul „funcție”, cuvântul „structură” a fost folosit adeseori în mod impropriu în prima jumătate a secolului al XX-lea în sociologie și antropologie. Utilizarea lui, adeseori, nu era decât o „picanterie agreabilă”, o etichetă la modă, care nu aduce nimic în plus cercetării.²⁵⁹ În acest context, inspirat de noile direcții de cercetare din lingvistică și din etnologie, Claude Lévi-Strauss a preluat conceptul funcționalist de „structură socială” și i-a adus câteva clarificări necesare pentru a-l transforma dintr-o metaforă destul de evocativă într-un instrument de analiză:²⁶⁰

---

²⁵⁹ Alfred Kroeber *apud* Claude Lévi-Strauss, *Antropologia structurală*, București: Editura Politică, 1978, pp. 334-335.

²⁶⁰ Lévi-Strauss, *op. cit.*, p. 336.

„O structură prezintă caracter de sistem, în sensul că el trebuie alcătuit din elementele care se modifică în totalitate atunci când unul dintre ele se modifică. Fiecare model se poate modifica, însă transformările lui se limitează la un grup, la o familie de modele. Transformările unui element fac predictibilă transformarea modelului.”²⁶¹

Cel mai simplu exemplu de sistem este opoziția binară – de exemplu, alb / negru, bine / rău și alte perechi care se definesc prin oglindire și depind unele de altele. Împreună, diversele sisteme de opoziții binare formează o structură, o logică de organizare a informației culturale prin care se „filtrează și izolează realul”²⁶². Aceste sisteme binare pot fi completate cu alte elemente cu care se află în relație de *opoziție, corelație sau analogie*.²⁶³ De asemenea, aceste sisteme pot fi reorganizate, așa cum un meșteșugar se folosește de uneltele și resturile de materiale avute la dispoziție pentru a crea noi obiecte. Acest proces este în același timp previzibil, pornind de la limitările date de vechile utilizări ale elementelor avute la dispoziție, și imprevizibil, pornind de la hazardul reorganizării. Claude Lévi-Strauss împrumută termenul supraréalist „hazard obiectiv”²⁶⁴ pentru a caracteriza spațiul posibilelor din procesul de reorganizare.

---

²⁶¹ Troc, *op. cit.*, p. 282.

²⁶² Lévi-Strauss, *Gândirea sălbatică*, Iași: Editura Polirom, 2011, p. 172.

²⁶³ *Ibidem*, p. 165.

²⁶⁴ *Ibidem*, p. 32.

Analiza structurală, așa cum a fost concepută și aplicată de Lévi-Strauss, este dificilă – uneori chiar și pentru Lévi-Strauss²⁶⁵ – deoarece pornește de la presupuziția că pot fi cuprinse într-un model *toate* elementele simbolice, iar acesta trebuie să explice *toate* faptele observate. În acest sens, putem aminti mărturia lui Ernest Gellner care, după ce l-a citit și tradus pe Lévi-Strauss, nu a putut să spună ce e structuralismul.²⁶⁶

Totuși, tratarea elementelor socio-culturale ca sisteme simbolice²⁶⁷ (incomplete) sau, altfel spus, nucleul teoretic al structuralismului, a continuat să rămână un punct de referință în abordările post-structuraliștilor precum Pierre Bourdieu sau Michel Foucault. Post-structuraliștii au pus accentul pe raporturile de putere din spatele simbolurilor, scoțând în evidență sistemele de excluderi, de distincții, decupaje și construirea istorică a logicii din spatele lor.

Această schimbare de accent, care vizează luarea în calcul a individului ca agent al schimbării, se înscrie în trend-ul din a doua jumătate a secolului al XX-lea, care a transformat și celelalte metode de analiză despre care am vorbit până acum. Dincolo de acest aspect, conceptele propuse, metodele specifice de analiză și piste de cercetare ale post-structuraliștilor oferă cercetătorului repere utile și facile în a observa și explica modul în care ni

---

²⁶⁵ Robert Deliege, *Lévi-Strauss Today. An Introduction to Structural Anthropology*, Berg Publishers, 2004, p. 30.

²⁶⁶ *Ibidem*, p. 29.

²⁶⁷ Eric Schwimmer, „The local and the universal”, în Boris Wiseman, *The Cambridge Companion to Lévi-Strauss*, Cambridge University Press, 2009, p. 162.

se prezintă (sau ni se ascund) diverse aspecte ale realității sociale.

Metode de analiză și concepte utile

Analiza structurală. Asemeni analizei funcționale, analiza structurală este o formă de analiză relațională. Însă, spre deosebire de analiza funcțională, care vizează relațiile dintre „faptele sociale”, analiza structurală vizează relațiile dintre diferitele logici de organizare a informației culturale. În abordarea metodologică a lui Pierre Bourdieu, analiza relațională trebuie să aibă în vedere analiza logicilor de ordonare care operează pe trei niveluri structurale distincte și interconectate: câmp, capital și habitus. Mai exact, analiza trebuie să urmărească:

(1) identificarea și analiza poziției unui câmp față de alte câmpuri și analiza relațiilor de putere dintre câmpuri; de aici se poate deduce logica regulilor jocului ce decurge din procesul de poziționare (opoziție, corelație sau analogie) ;

(2) identificarea și analiza poziției în câmp a agenților care concurează pentru formele legitime de autoritate specifice câmpului respectiv; de aici se poate deduce logica care ordonează formele de capital acceptabile;

(3) analiza sistemelor de dispoziții pe care agenții din câmp le-au acumulat prin internalizarea poziției socio-economice; de aici se poate deduce logica ce ordonează semnificația alegerilor și preferințelor individuale.²⁶⁸

---

²⁶⁸ Michael Grenfell, „Methodological principles”, în Grenfell (ed.), *Pierre Bourdieu. Key Concepts*, Acumen Publishing, 2008, p. 222.

Câmp

Bourdieu a ales acest cuvânt pentru a conceptualiza spațiul social, datorită conotațiilor sale marțiale: câmp de luptă sau câmp de poziționări strategice.²⁶⁹

Câmpurile sunt spații sociale constituite istoric și devenite autonome prin raportarea la câmpurile dominante – de regulă la câmpul economic sau la cel politic. Apariția unui câmp autonom este însoțită, de regulă, de dezvoltarea unor logici de excludere, respectiv a unor logici de recunoaștere și poziționare pe baza capitalului și a unui set de dispoziții specifice câmpului respectiv.

Datorită gândirii relaționale caracteristice metodologiei lui Bourdieu, conceptul de câmp poate fi înțeles doar în relație cu conceptele „capital” respectiv „habitus”. Voi reveni asupra acestor concepte în curând. Deocamdată voi oferi clarificări și exemplificări pentru restul expresiilor din încercarea precedentă de definire a „câmpului”. Voi începe prin a explica ce înseamnă „constituit istoric”, respectiv „autonom”, iar din exemple se va putea înțelege ce sunt „logicile de excludere”, respectiv „logicile de recunoaștere și poziționare”.

Câmpurile nu trebuie văzute ca *abstractizări teoretice* valabile oriunde și oricând, ci ca un fel de *abstractizări practice* care urmează empiric modul în care respectivele structuri sociale apar, se definitivează, se transformă sau dispar.

---

²⁶⁹ Patricia Thompson, „Field”, în Grenfell (ed.), *op. cit.*, p. 68.

De exemplu, în Franța sfârșitului de secol al XIX-lea apare un așa-numit „câmp artistic”, rezultat din bătălia simbolică împotriva dominației „câmpului economic”. Foarte pe scurt, bătălia a fost câștigată datorită surselor de venit independente de piața bunurilor artistice și, nu în ultimul rând, datorită superiorității abilităților scriitorilor în fața „concrenței” în bătălia de definire a ceea ce este frumos și dezirabil în viață. Perseverența lor în a descrie cât de excepțional și interesant e artistul a făcut ca aspirații la postura de artist să vadă că această formă de recunoaștere socială aduce mai multe beneficii decât alternativele „burgheze” pe care câmpul economic le punea la dispoziție.²⁷⁰ Se poate spune că atât bătălia pentru autonomizare cât și dispozițiile specifice ale agenților implicați în această bătălie i-au dat și regulile jocului. Logica recunoașterii și logica poziționării în câmp au rezultat dintr-o logică economică întoarsă pe dos: succesul în câmpul artistic depindea într-o bună măsură de insuccesul financiar al unei producții artistice, ca semn al evitării compromisului, iar adevărata piață era piața „internă” care funcționa pe baza criticilor favorabile, acceptării în cercul celor „aleși” și a altor elemente simbolice de recunoaștere a valorii.²⁷¹

Alte exemple utile pentru înțelegerea conceptului sunt analizele lui Bourdieu referitoare la problemele rezultate din câștigarea autonomiei câmpului politic. Acest câmp a devenit autonom, în mod treptat, prin profesionalizare și

---

²⁷⁰ Pierre Bourdieu, *Regulile artei. Geneza și structura câmpului literar*, București: Editura Univers, 1998, pp. 80-81.

²⁷¹ *Ibidem*, pp. 117-120.

prin excluderea „profanilor” sau a intereselor lor „iresponsabile”.²⁷² Aici se poate vedea că atât procesul de autonomizare cât și rezultatele dominației relevă apariția unor probleme interesante, care altfel ar rămâne ascunse. Se poate spune că, prin autonomizare, câmpul politic și-a pierdut din rolul de reprezentare a voinței populare. Barierele ridicate în procesul de autonomizare față de celelalte câmpuri i-au izolat pe politicienii profesioniști de cetățenii pe care trebuiau să-i reprezinte. Iar această tendință s-a accentuat începând cu anii 1980, când s-a diminuat autonomia câmpului politic față de cel economic, deoarece țeșătura de tratate, acorduri, reguli, proceduri și rețele de instituții și profesioniști îi făcea pe profani să pară cu atât mai iresponsabili în momentul în care cereau sau promiteau lucruri care nu se puteau înscrie în spațiul manevrelor posibile lăsat de istoria acordurilor existente. Aceasta s-a întâmplat deoarece regulile jocului din câmpul politic s-au schimbat prin concesiile făcute câmpului economic.²⁷³ Presiunile câmpului economic au fost directe, prin diversele organizații internaționale, precum FMI, OMC etc., respectiv indirecte prin mass-media²⁷⁴ – care, la rândul

---

²⁷² Idem, *Despre câmpul politic*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012, pp. 82-98.

²⁷³ Butaru, „Restructurarea sistemului capitalist în a doua jumătate a secolului al XX-lea”, *Vatra*, nr. 6-7, 2018, pp. 119-120.

²⁷⁴ Bourdieu, *Contraofensive. Argumente în sprijinul rezistenței împotriva invaziei neolibérale*, București: Editura Meridiane, 1999, pp. 7-16.

ei, și-a pierdut autonomia în favoarea câmpului economic datorită apariției televiziunii comerciale.²⁷⁵

Voi da un ultim exemplu, pornind de la observațiile (nu foarte sistematice) făcute de mine ca participant în câmpul academic din România. Până de curând, logica de legitimare în acest câmp avea la bază ucenicia îndelungată și recunoașterea egalilor. În ultimul deceniu, însă, urmând trend-ul global de subordonare în favoarea câmpului economic, câmpul academic a asimilat o serie de proceduri, reguli și criterii de evaluare specifice câmpului economic. Cum s-a ajuns în această situație de subordonare parțială? Influența s-a manifestat direct, prin presiunea mediului de afaceri, a plătititorilor de taxe etc. sau indirect, prin intermediul reglementărilor venite din câmpul politic, iar ulterior prin internalizarea noii ideologii în rândul celor din structurile de conducere. Astfel, vechea formă de legitimare tinde să fie eliminată de una nouă care are la bază evaluări cantitative bazate pe indici de impact, adecvarea intereselor de cercetare / predare la cerințele pieței muncii, accesări de fonduri pentru cercetări dirijate și, nu în ultimul rând, notorietatea generată de aparițiile în mass-media și publicațiile apărute în marile edituri comerciale – care, prin caracterul lor, transformă domeniile de interes și produsele muncii academice. Coexistența vechilor obișnuințe cu cele noi a creat un spațiu propice pentru bătălii simbolice, de la contestarea procedurilor, regulilor și criteriilor concurente, până la contestarea și negocierea pozițiilor din sistem. Iar această întâmplare e

---

²⁷⁵ Idem, *Despre televiziune. Dominația jurnalismului*, București: Editura Art, 2007, *passim*.

una care favorizează procesul de analiză, deoarece ni se dezvăluie mai ușor trucurile folosite în magia socială: pe de o parte ne izbește disonanța dată de noutatea argumentelor și neîndemânarea cu care sunt folosite, iar pe de altă parte avem nesiguranța care încolțește în folosirea vechilor argumente. După astfel de momente e ușor de observat că regulile jocului nu sunt firești și că, uneori, nici măcar nu ajută la buna funcționare a sistemului; cu alte cuvinte, regulile jocului sunt folosite pentru că favorizează o anumită variantă de ierarhizare și sunt acceptate pentru că par firești, adică se pliază pe logica cu care au fost create reguli similare în alte jocuri.

Din aceste exemple, alese oarecum la întâmplare, se poate observa utilitatea analitică a conceptului de „câmp” în a orienta cercetarea spre relațiile de nivel macro. Din această perspectivă se poate observa cum comportamentele agenților precum și produsele muncii lor sunt determinate, într-o bună măsură, de regulile jocului dintr-un câmp și de transformarea lor generată de relațiile de dominare rezultate din relațiile cu celelalte câmpuri. Interesant pentru cercetare este faptul că apariția unor logici concurente într-un câmp poate să scoată la iveală spațiul de libertate al agenților și dinamica relațiilor din interiorul câmpului. De cele mai multe ori *câmpurile fluide* sunt mai interesante ca obiect de studiu decât *câmpurile consolidate*.

Capital

Pentru a înțelege mai bine poziționarea în câmp trebuie să facem apel la conceptul de „capital”. Capitalul este conceptul cu ajutorul căruia putem transforma o analiză

aparent statică a câmpului (în termeni de structură și relații de poziții) într-o analiză dinamică, care poate să surprindă crearea, menținerea și transformarea câmpului.²⁷⁶ În fiecare câmp, potrivit regulilor jocului, există o formă de capital simbolic care contează. Aceasta poate fi ușor înțeleasă sau măcar intuită de către jucători și, în ceea ce ne interesează pe noi, aceasta poate fi explicată de către cercetător.

Când câmpul este autonom, capitalul simbolic, care determină poziția în câmp, este dat preponderent de recunoașterea egalilor, de internalizarea cutumelor și a habitusului cerut de câmpul respectiv.

Poziția ocupată pe baza acestei forme de capital explică marja mai mare sau mai mică de libertate de acțiune sau puterea de influență în stabilirea regulilor pe care o are un individ ca agent al câmpului.

Când autonomia câmpului se diminuează sau când sunt lăsate să apară schimbări majore în regulile jocului, diverse forme de capital pot intra în concurență în bătăliile de poziționare din câmp sau în bătăliile pentru stabilirea „adevăratelor” reguli ale jocului.

În acest sens, pot fi avute în vedere mai multe forme ale capitalului, în măsura în care reprezintă reproducerea diverselor *resurse de putere* – sau în măsura în care pot cădea sub definiția marxistă a „capitalului”: muncă acumulată, stocată sau cristalizată în ceva, care produce un efect de multiplicare în acțiunile viitoare. Bourdieu a avut în vedere în principal *capitalul economic*, care este imediat și direct convertibil în bani; *capitalul social*, care este cumulumul de relații sau apartenențe la diverse asociații;

---

²⁷⁶ Robert Moore, „Capital”, în Grenfell (ed.), *op. cit.*, p. 105.

capitalul cultural sau informațional, care este cumulusul elementelor obținute prin educație; și *capitalul simbolic*, care poate porni de la orice formă de capital percepută și recunoscută ca legitimă.²⁷⁷

Se poate observa că aceste forme de capital, la care putem adăuga și altele, pe măsură ce cercetarea empirică le face necesare, pot fi convertite unele într-altele, iar acest proces de transsubstanțiere merită o atenție analitică sporită din partea cercetătorului. Se poate folosi ca reper ușurința cu care un tip specific de capital poate fi convertit într-altul. Această ușurință contribuie, de multe ori, la transformarea respectivului capital în capital simbolic, adică la perceperea lui ca fiind legitim. Un alt reper cu ajutorul căruia care se poate observa mai ușor transformarea unei forme de capital în capital simbolic este ușurința cu care acel capital poate satisface nevoile cărora societatea și câmpul de referință le acordă o importanță semnificativă. De asemenea, mai ales dacă studiem un grup dintr-un câmp, merită să acordăm o atenție sporită acelor forme de capital care îi fac pe unii dintre membri indispensabili sau măcar greu-dispensabili: carismă, bani, relații, stoc de cunoștințe, notorietate și alte chestiuni care fac lucrurile să se miște.

Pentru cercetarea calitativă și mai ales pentru analiza structurală, urmărirea capitalul simbolic poate duce la cele mai interesante descoperiri. Capitalul simbolic (sau suma

---

²⁷⁷ Craig Calhoun, „Habitus, Field, and Capital: The Question of Historical Specificity”, în Edward Lipuma, Moishe Postone & Craig J. Calhoun (eds.), *Bourdieu: Critical Perspectives*, Polity Press, 1993, p. 70.

resurselor simbolice) se poate urmări în oricare dintre cele trei forme distincte în care se poate revela: (1) *obiectificat* în artefacte de diverse feluri, în funcție de tipul de capital aflat la origine; (2) *încorporat* în limbajul corpului, postură, intonație și stil de viață; (3) ca parte componentă a *habitusului*.²⁷⁸ Voi reveni asupra conceptului de „habitus”. Aici ne interesează doar acea parte a lui care are vizibilitate socială suficient de mare încât să poată opera ca formă a capitalului într-un câmp: semnificația socială a anumitor atitudini și dispoziții.

Ultimele două forme pe care le poate lua capitalul simbolic devin, de regulă, capital simbolic doar în măsura în care au la bază o perioadă lungă de acumulare, doar în măsura în care sunt transpozabile (din domeniul în care au fost formate în alte domenii) și, nu în ultimul rând, doar în măsura în care în respectivul spațiu social funcționează violența simbolică.²⁷⁹

Violența simbolică acționează în momentul în care victima e complice. Adică, cei defavorizați de un set de criterii arbitrar, care spun că anumite atitudini, alegeri etc. sunt elevate, nu reușesc să vadă că respectivele criterii sunt arbitrar și ajung să și le însușească, la pachet cu rușinea și stânjeneala.

Habitus

Din cauza numelui exotic, preluat din scolastica medievală, *habitus* este conceptul care e cel mai ușor de

---

²⁷⁸ Moore, *op. cit.*, p. 105.

²⁷⁹ *Ibidem*, pp. 112-114.

asociat cu numele lui Bourdieu. Ca urmare, acesta a ajuns să fie cel mai citat dintre conceptele lui Bourdieu – și folosit cel mai adesea în mod greșit.²⁸⁰ De asemenea, e un concept care poate fi operaționalizat cu dificultate, în cazul în care dorim să combinăm analiza calitativă cu cea cantitativă.²⁸¹ Totuși, câteva dintre simptomele habitusului, precum acelea care pot intra în componența capitalului simbolic pot fi operaționalizate.

Acest concept este util, în primul rând, pentru dezvoltarea imaginației cercetătorului, deoarece ne ajută să vedem societatea reflectată în individ și individul reflectat în societate; sau, cu alte cuvinte, ne ajută să imaginăm individul ca spațiu de tranziție dintre: (1) *individual* și *social*, în sensul că experiențele sunt particulare în ceea ce privește conținutul, dar împărtășite în ceea ce privește structura, pornind de la elementele care creează identitatea: clasă, gen, etnicitate etc.; (2) *subiectiv* și *obiectiv*, în sensul că, prin internalizare, chestiunile obiective devin subiective, respectiv, prin acțiune, chestiunile subiective pot căpăta obiectivitate în măsura în care se colectivizează; (3) *agent* și *structură*, în sensul că regularitățile dintr-un câmp sau regulile jocului sunt create de logica practică a agenților din câmp, iar diversele logici individuale nu se suprapun întru totul cu o presupusă „logică a câmpului”, ci cu o cunoaștere particulară a regulilor jocului din câmp.²⁸² Din această perspectivă, necunoașterea, cunoașterea parțială sau distorsionată a regulilor jocului, precum și inadecvarea

---

²⁸⁰ Karl Maton, „Habitus”, în Grenfell (ed.), *op. cit.*, p. 49.

²⁸¹ *Ibidem*, p. 62.

²⁸² *Ibidem*, pp. 53-54.

sau dificultățile de integrare devin interesante ca obiect de studiu. Cu alte cuvinte, conceptul „habitus” ne ajută să vedem rapid și să înțelegem regularitățile din haosul comportamentelor individuale, fără ca acestea să fie produsul obedienței față de reguli.²⁸³

Cum putem imagina habitusul? Ca o sumă de structuri de dispoziții care sunt structurate și structurante. Sunt *structuri* în sensul că sunt ordonate, după o logică ce poate fi descoperită. Sunt *structurate* în sensul că logica din spatele lor e produsă de circumstanțele din trecut. Și sunt *structurante* în sensul că pot condiționa acțiunile și acumulările viitoare.²⁸⁴ Mai simplu spus, în formularea lui Karl Maton, „habitus” se referă la modurile individuale de a fi, de a acționa, simți sau gândi.²⁸⁵ Aceste moduri sunt constituite istoric prin imitație activă, internalizând în permanență feedback-ul primit de la semenii care contează, și determină modurile viitoare de a fi, de a acționa, de a simți sau de a gândi.

Ce aduce nou o analiză care folosește concepte precum „habitus” sau „capital”? Ne poate ajuta să vedem și să analizăm afinitățile dintre indivizi care nu pot fi analizate cu celelalte metode prezentate – de exemplu, atunci când nu putem dezvălui traseul comun al ideilor dominante care i-au marcat. În astfel de momente, analiza structurală ne poate ghida spre chestionarea dispozițiilor comune rezultate din practici sociale, prin observarea și analizarea preferințelor fiecăruia, a alegerilor pe care le face sau a

---

²⁸³ *Ibidem*, p. 50.

²⁸⁴ *Ibidem*, p. 51.

²⁸⁵ *Ibidem*, p. 52.

modului în care încearcă conștient sau inconștient să se distingă de ceilalți. De exemplu, am putea să înțelegem mai ușor aprecierea de care s-a bucurat miliardarul Donald Trump în rândul americanilor relativ săraci, pornind de la analiza faimoasei fotografii realizată de Regine Mahaux, folosită pentru ilustrarea a numeroase articole despre stilul lui Trump:²⁸⁶

Fotografia face parte dintr-o serie de imagini care sunt neobișnuit de consecvente și de similare, indiferent de faptul că au fost puse în scenă personal de către Trump sau că au fost caricaturizate de către inamici. Dacă analizăm orice imagine referitoare la stilul lui de viață (preocupări, vocabular, contexte în care alege să apară, decorațiuni, îmbrăcăminte, consum alimentar, consum cultural etc.), ne

---

²⁸⁶ Regine Mahaux, „Celebrity Portraits”,

<https://www.reginemahaux.com/images.php?category=4&id=30>.

lovește recurența unei teme: folosește cele mai scumpe materiale pentru a da viață kitsch-ului, reproducând întocmai stereotipul câștigătorului la loterie. În felul acesta, în loc să-și ascundă bogăția și distincția de clasă, „așa cum se cuvine” printre miliardari (minimalist, prin consum moderat sau aparent modest), Trump reușește s-o ascundă într-un mod mai autentic, punând-o sub reflector și prefăcându-se că nu o înțelege sau că e inadecvat mediului din care face parte. În felul acesta, el reușește să transmită cea mai plauzibilă minciună despre visul american: nu există sau nu ar trebui să existe bariere structurale nevăzute pentru a ajunge în clasa de sus; distincțiile culturale (mereu în schimbare), care necesită o viață de om pentru a fi internalizate într-un habitus, nu contează; e suficient să ai noroc, simț comun și să muncești cât de cât.

Trump este autentic pentru alegătorul său doar în măsura în care reușește să fie inautentic pentru clasa lui socială. Iar partea cea mai interesantă e faptul că n-a fost nevoit să muncească prea mult pentru a transmite mesajul, logica din spatele habitusului a făcut-o pentru el și a făcut-o mai eficient ca orice dezbateri sau promovare explicită. Mesajul a ajuns la public ca un virus, adeseori promovat fără intenție de către adversari, iar publicul l-a înțeles corect, chiar dacă nu și-a putut explica cum.

Dacă dorim, acest tip de analiză poate fi extinsă pentru a desena, pornind de la datele empirice, *clasele sociale*. Pentru aceasta putem face apel la statistici care să ia în calcul intersecția capitalului cultural (operaționalizat pornind de la urmele capitalului simbolic care pare să conteze în momentul și locul respectiv) cu cel economic, plus analizele calitative ale modalităților de creare a

identității de clasă prin legitimare teoretică, respectiv mobilizare politică.²⁸⁷

Din această perspectivă, se poate înțelege foarte ușor de ce analiza structurală e preferată de cercetători care practică cercetarea secundară, scormonind după urme. Deși structuraliștii care au inventat metoda foloseau observația participativă și interviul, aceștia au încercat să vadă oamenii pe care îi studiau ca pe niște arhive vii, fiind mai interesați de trecutul lor decât de prezent, studiind logica ce le structurează felul de a fi și de a face lucruri pornind de la urmele lăsate de practicile din trecut, bătăliile simbolice în care au fost antrenate opoziții schismogenetice²⁸⁸ mai mult sau mai puțin arbitrare, care au produs habitusuri specifice, capitaluri care contează și câmpuri sociale autonome.

---

²⁸⁷ Nick Crossley, „Social Class”, în Grenfell (ed.), *op. cit.*, pp. 87-99.

²⁸⁸ Schismogeneza e tendința oamenilor de a se defini prin opoziție cu alții, opoziție ca formă de oglindire structurală, ca un alter-ego disprețuit dar indispensabil ca sistem de referință (Bateson, *apud* Graeber & Wengrow, *op. cit.*, p. 55, p. 147). Această bătălie simbolică e cel mai ușor de observat azi în clivajele politice devenite identitare, care includ cele mai bizare preferințe sau aversiuni vizavi de consumul cultural, încrederea sau suspiciunea față de diverse instituții, acceptarea sau respingerea unor principii etc., acceptate adeseori la pachet ca formă de apartenență la grup. Cea mai interesantă formă de schismogeneză poate fi găsită în cazul rasismului antisemit, care are nevoie de dușman ca de aer, pentru a se defini (vezi Louis Dumont, *Eseu asupra individualismului*, Editura Trei, 1996).

Analiza de discurs

Sub eticheta „analiză de discurs” se pot găsi mai multe abordări, care vizează atât limbajul vorbit cât și cel scris, înțelese ca practici sociale.²⁸⁹ Aceste abordări pot fi grupate în două mari categorii:²⁹⁰ (1) cele care se concentrează, la nivel micro, asupra contextului producerii de discurs în scris sau vorbire; (2) cele care se concentrează, la nivel macro, asupra efectelor de putere generate de practicile discursive.

Nu voi da multe amănunte pentru prima categorie, deoarece ar trebui să repet chestiuni deja discutate în capitolele anterioare. Foarte pe scurt, această abordare poate viza semnificațiile mai puțin evidente (vezi subcapitolul despre interpretare), sau poate viza strategiile discursive, folosind mijloacele analizei literare (vezi subcapitolul despre critica postmodernă). De asemenea, se pot folosi instrumente cantitative precum generatorul Word-Cloud, însă partea automată trebuie corectată manual în cazul în care apar cuvinte similare care au semnificații diferite. În astfel de situații recomand să se intervină în text, înlocuind semi-automat cuvintele supra-reprezentate eronat cu sinonime ale lor și apoi se poate relua procesul de generare automată.

---

²⁸⁹ Ruth Wodak, „The discourse-historical approach”, în Ruth Wodak & Michael Meyer, *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publications, 2001, p. 66.

²⁹⁰ Theresa Catalano & Linda R. Waugh, *Critical Discourse Analysis, Critical Discourse Studies and Beyond*, Springer 2020, p. XXII.

A doua abordare poate porni de la a interoga funcția discursului cu întrebări precum: la ce servește? cui servește? ce clivaje speculează vorbitorul? (vezi capitolul despre analiza funcțională), sau, și mai interesant, se poate urma întocmai rețeta folosită de Michel Foucault.

Am ales să prezint analiza de discurs în forma propusă de Michel Foucault, deoarece ne oferă o metodă foarte simplă și intuitivă pentru a urmări chestiuni complexe, dintr-o perspectivă structuralistă.

Dacă prin perspectiva culturalistă, în bătaia pentru mințile oamenilor, se poate vedea foarte ușor forța brută pusă la lucru, pornind de la canalele de distribuție a ideologiei, aria de acoperire și redundanța cu care aceasta revine, prin perspectiva structuralistă putem vedea un alt unghi al bătaliei: decupajele care se fac prin logica de ordonare a informației culturale produc un spațiu al manifestărilor posibile, delimitând ce se poate spune și în ce context; regulile de producere a enunțurilor pentru fiecare context anume; termenii cu care facem distincțiile și valorile ce le sunt atribuite; momentul, ritualul eficace și persoana potrivită pentru a-l face să apară.

Analiza de discurs practică de Michel Foucault a fost expusă într-un scurt text compus cu ocazia prelegerii inaugurale ținută la *Collège de France* în 1970.²⁹¹ Această analiză folosește conceptul de „discurs” într-o formă care se află undeva între singular și plural, între discursul individual la care e expus un auditoriu (luat ca eveniment

---

²⁹¹ Michel Foucault, „The Order of Discourse”, în Robert Young, *Untying the Text: A Post-structuralist Reader*, Routledge & Kegan Paul, 1981.

singular) și contextul practicilor discursive (sau seria de evenimente) în care se plasează respectivul eveniment. De asemenea, conceptul se plasează undeva între individual și social-istoric, din moment ce discursul este un mediator social între gândirea și vorbirea individuală, particulară.²⁹²

Acest tip de analiză pornește de la reperarea logicii practicilor discursive care creează și instrumentalizează opoziții. Foucault ne dezvăluie bucătăria internă și ne recomandă folosirea câtorva principii metodologice. Cel mai important, ca instrument de analiză, pare a fi principiul inversiunii. *Principiul inversiunii* recomandă verificarea contrariului a ceea ce afirmă tradiția, verificarea a ceea ce se trece sub tăcere. De exemplu, acolo unde aparent e vorba de eliberare și încurajare, e recomandabil de verificat „jocul negativ al decupajelor”, limitările care rămân sau transformarea vechilor limitări și restricții. Celelalte trei principii recomandate (discontinuitatea, specificitatea și exterioritatea) sunt utile mai degrabă ca ghid teoretic general. Acestea recomandă să vedem lumea sau realitatea împărțită ca rezultat al intersectării, suprapunerii sau excluderii reciproce produse de limitări sau decupaje. Chiar dacă, ipotetic, sunt posibile alte limitări sau decupaje, nu poate exista o realitate liberă de aceste forme de simplificare pentru gestionarea realului. Realitatea împărțită este întotdeauna rezultatul violenței noastre asupra lucrurilor, adevărul nu este descoperit, ci este produs istoric ca urmare a unor bătălii pentru stabilirea formei în care se prezintă.²⁹³

---

²⁹² *Ibidem*, pp. 68-69.

²⁹³ *Ibidem*, p. 67.

Pornind de la interesele lui de cercetare, Michel Foucault recomandă urmărirea a trei proceduri de control sau de limitare a hazardului, care pot apărea în practicile discursive:

1. Proceduri de control extern.

1.1. Sistemele de excludere: tabu al obiectului (nu se poate vorbi despre orice și oricum), ritual al circumstanței (nu se poate vorbi despre ceva anume în orice circumstanță) și drept privilegiat al subiectului vorbitor (nu poate oricine să abordeze în mod legitim orice subiecte).²⁹⁴ Pentru a vedea cum operează cenzura în spațiile publice, e suficient să urmărim sancțiunile (ignorare, minimizare, ridiculizare, scandal, amenzi, închisoare) și să le corelăm cu mizele și bătăliile din spatele lor. Apoi putem vedea dacă și cum sunt instrumentalizate punctual situațiile în care cenzura este considerată legitimă: fake news, incitare la violență sau abuz, deviații de la bunele moravuri care contează la momentul respectiv etc.

1.2. Procedurile de partaj și respingere: pornind de la preocupările sale, Foucault a preferat să se concentreze asupra obiceiului de a trasa granițe mai mult sau mai puțin clare între rațional și irațional / nebunie, urmat de un alt obicei care recomandă respingerea ultimei. Ca urmare, cei care ajung pe partea greșită își pierd dreptul de a avea o voce a lor sau, cel puțin, de a fi ascultați în termenii lor.²⁹⁵

---

²⁹⁴ *Ibidem*, p. 52.

²⁹⁵ *Ibidem*, p. 53.

Dacă nu ne limităm doar la această formă particulară de partaj și respingere, s-ar putea ca această direcție de analiză să fie cea mai fertilă și mai ușor de aplicat, deoarece pare să fie modalitatea preferată prin care se construiește normalitatea, spațiul de liniște la care aspiră oricine vrea să fie lăsat în pace și să fie ascultat când vorbește. Acest spațiu, la fel ca în cazul raționalității, e construit în mod negativ, prin decuparea a ceea ce nu e dezirabil, prin punerea reflectorului asupra barbarilor din interior.

Avem de a face cu o formă de violență simbolică ce seamănă mai degrabă cu un război civil purtat cu mijloace simbolice, care cel mai adesea e conjunctural și de scurtă durată – exceptând situațiile în care intră în joc elemente identitare greu de transgresat. În categoria nedezirabililor putem găsi destul de frecvent oameni căzuți sub etichete precum țărani / rednecks, conspiraționiști, anti-vaxxeri, necivilizați etc. Ca urmare, merită să ne întrebăm cum se produc aceste decupaje, de ce se produc într-un moment specific și nu în altul, la ce sau cui servesc, care e logica care le face să pară plauzibile și naturale, care sunt relațiile de putere care le lasă să opereze, ce opoziții similare au avut un succes în trecut și cum s-a transferat o parte din vechiul succes, cum se resemnifică o pereche de opoziții în momentul în care e preluată la pachet cu altele?

1.3. Opoziția adevăr / fals. Această opoziție pare puțin arbitrară sau mai puțin construită social în cazul în care contextul discursiv nu este suficient de extins. Însă, dacă extindem seria de evenimente discursive avute în vedere, se poate observa că practicile de stabilire a adevărului și, implicit, adevărurile rezultate diferă de la epocă la epocă.

Din această perspectivă, pot fi observate relațiile instituționale și sistemele de practici pe care se sprijină adevărul epocii. Foucault distinge mai multe regimuri de adevăr care s-au succedat de-a lungul istoriei: adevărul care se dovedește prin împlinirea profeției; adevărul care se dovedește prin consistența logică; adevărul care se dovedește prin experiment cu rezultate măsurabile și reproductibile.²⁹⁶

În prezent putem vedea o ramură particulară a ultimului regim de adevăr, care adaugă printre cerințe și semnificația statistică. Comparând aceste regimuri ale adevărului, care continuă să coexiste și după ce au fost detronate, putem să aproximăm destul de ușor cât de puternice au fost bătăliile pentru decuparea spațiului manifestărilor posibile din locul respectiv. De cele mai multe ori putem vedea că e folosit cel mai recent regim al adevărului, chiar și atunci când mizele sunt invizibile sau mici. În astfel de situații putem intui că s-au dat bătălii puternice și vorbitorii și-au învățat lecția, iar apoi putem căuta urmele unor astfel de bătălii, dacă merită efortul.

Iar uneori ne putem trezi în fața unor situații de criză în care putem vedea live bătălia pentru adevăr trecând prin toate regimurile și cu toate mijloacele avute la dispoziție. De exemplu, în cazul pandemiei din 2020, s-au putut vedea foarte clar mizele, deoarece de forma finală în care era prezentat adevărul depindea suspendarea sau restrângerea activităților fizice non-esențiale (ospitaliere, recreaționale, sportive, educative, culturale etc.), respectiv creșterea

---

²⁹⁶ *Ibidem*, pp. 54-56.

acțiunilor unor producători de medicamente, retaileri online etc.

Ca urmare au fost puse la bătaie toate formele de adevăr cunoscute, alături de speculații și manipulări grosolane venite atât pe cele mai respectabile cât și pe cele mai dubioase căi, deși problema era una simplă, aparent de natură tehnică: ce e de făcut? În cele din urmă, birocrăția a decis care sunt cele mai eficiente măsuri, tratamente și medicamente și care nu.²⁹⁷ Chiar dacă între timp au apărut studii care să satisfacă regimul de adevăr la modă, chiar dacă o parte dintre medicii din prima linie s-au mobilizat pentru a fi lăsați să-și facă meseria,²⁹⁸ adevărul sancționat oficial e promovat și aplicat de majoritatea medicilor care vor să evite eventualele litigii de malpraxis, iar cealaltă tabără se luptă cu cenzura aplicată de companiile care oferă platforme social-media,²⁹⁹ amestecați cu șarlatanii și

---

²⁹⁷ De exemplu, vezi National Institute of Health, „Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Treatment Guidelines”, *nih.gov*, <https://files.covid19treatmentguidelines.nih.gov/guidelines/covid19treatmentguidelines.pdf> sau „The COVID-19 Treatment Guidelines Panel’s Statement on the Use of Ivermectin for the Treatment of COVID-19”, *nih.gov*, <https://www.covid19treatmentguidelines.nih.gov/statement-on-ivermectin/>.

²⁹⁸ Front Line COVID-19 Critical Care Alliance, „Scientific Review of COVID-19 and MATH+”, *FLCCC Alliance*, <https://covid19criticalcare.com/math-hospital-treatment/scientific-review-of-covid-19-and-math-plus/>.

²⁹⁹ Peak Prosperity, „War on Truth”, *Youtube*, 16 decembrie 2020, https://www.youtube.com/watch?v=sNM7BhysCq0&ab_channel=PeakProsperity.

nebunii. Bătăliile de acest gen sunt interesante deoarece ne arată clar că, cel puțin în anumite momente, „trebuie să ne mișcăm rapid în condițiile unei informări imperfecte”³⁰⁰. Iar după astfel de revelații putem vedea că, de fapt, tot timpul trăim în astfel de intersticii: ne mișcăm rapid în condițiile unei informări imperfecte. Indiferent care ar fi Adevărul, noi nu avem de a face cu el, ci cu *adevărul operațional*, provizoriu, care e decis în urma unor bătălii ușor vizibile și are la bază regimul de adevăr, care e rezultatul unor bătălii mai vechi și mai ascunse, dar mereu inegale. Iar acest adevăr e cel care produce efectele care, în cele din urmă, ne privesc ca ființe sociale, iar, în cazurile mai serioase, ca ființe biologice: fie că definim caracteristicile unui virus și răspunsul optim; fie că definim națiunea, rasa, clasa, clima etc. și încercăm să dăm răspunsul potrivit.³⁰¹

2. *Proceduri de control intern.*

2.1. Comentariul, în mod aparent, nu limitează, ci încurajează construirea indefinită de noi discursuri. Însă respectivele discursuri se înscriu în limitele impuse de textul comentat. Astfel, prin comentariu, care permite revenirea mascată a textului original în prim plan, se

---

³⁰⁰ Peak Prosperity, „Mainstream Media's Coverage of Covid-19 Is Still Badly Failing Us”, *Youtube*, 14 august 2020, min. 30, https://www.youtube.com/watch?v=g-qehoi4BUA&t=3s&ab_channel=PeakProsperity.

³⁰¹ Butaru, „Adevărul în vremea pandemiei. O analiză de discurs”, *Revista Vatra*, nr. 1-2, 2021, pp. 139-142.

facilitează repetiția, scoaterea în prim plan a textelor comentate și lăsarea în umbră a celor necomentate.³⁰² Prin urmare, orice analiză care vizează un spațiu cultural ar merita să înceapă cu punerea în balanță a textelor comentate cu cele care sunt lăsate să se descurce pe cont propriu: pornind de la temele abordate, perspectiva și modul de problematizare. Această deșțelenire ne-ar ajuta să ne facem o idee preliminară asupra mizelor bătăliilor ideologice mai vechi sau mai noi. De asemenea, procedeul ne-ar putea ghida pentru creionarea ulterioară a rețelelor și complicităților din jocul de poziționare ideologică.

2.2. Autorul, în calitate de criteriu de organizare a operei produse de un individ, limitează posibilitățile și orizonturile de manifestare prin faptul că impune o anumită coerență și consecvență a operei, limitând voluntar domeniile, subiectele și maniera de abordare.³⁰³ Din această perspectivă sunt interesant de urmărit atât producerea autorului de către comentatorii lui prin selecțiile operate și accentele adăugate, cât și auto-producerea lui prin conformarea voluntară la spațiul posibilelor, așa cum îl percepe cel care se auto-limitează. În această ultimă ipostază putem vedea cum se reflectă la nivel individual decupajele create de seria generală de discursuri în care se înscrie, precum și de seria propriilor discursuri. Cu alte cuvinte, putem vedea cum succesul sau autenticitatea sunt produse de capacitatea de a vedea și a te înscrie în locul gol lăsat de tradiție, în capacitatea de a fi

---

³⁰² Foucault, *op. cit.*, pp.56-58.

³⁰³ *Ibidem*, pp.58-59.

surprinzător când spui cuvintele pe care publicul le așteaptă să fie spuse.

2.3. Disciplina științifică, în calitate de criteriu de organizare a producțiilor discursive, limitează posibilitățile de construire a noilor enunțuri prin setul de reguli care trebuie respectate pentru a fi luat în seamă ca făcând parte dintr-o disciplină anume.³⁰⁴

3. Proceduri de rarefiere a subiecților vorbitori.

3.1. Profesionalizarea e o formă subtilă de limitare a condițiilor de punere în joc a discursului. Această limitare se produce prin ritualizarea inherentă a activității oricărei profesii și prin faptul că, deschizând o rută de carieră care oferă accesul la secretele profesiei, le închide pe toate celelalte. Închiderea se petrece, de obicei, în mod natural, datorită volumului mare de informații și datorită volumului mare de muncă necesitat de ucenicie. Însă mai avem un tip de închidere, care are la bază așteptările publicului privind incapacitatea de a stăpâni în mod decent mai multe domenii. Așadar, obișnuința dată de practica de a identifica impostorii îi scoate din joc și pe cei care reușesc în mod genuin să deschidă mai multe uși decât se obișnuiește. Ca și în cazul partajului și respingerii, sau în cazul principiului autorului, această procedură de cenzură nu are de a face atât cu dreptul de a vorbi, cât cu privilegiul de a fi ascultat, luat în considerare și eventual discutat și amplificat în

---

³⁰⁴ *Ibidem*, pp.59-60.

același fel în care sunt amplificate discursurile cu merite și valoare similare.

Ritualul limitează prin faptul că definește calificarea necesară indivizilor care vorbesc; prin faptul că stabilește gesturile și comportamentele care trebuie să acompanieze discursul respectiv și spațiul sacru în care se pot manifesta plenar; și prin faptul că fixează eficacitatea presupusă sau impusă a cuvintelor.

Secretele profesiei sau, în formularea lui Foucault, secretele „societăților de discurs”, nu se dezvăluie terților nici în momentele în care se manifestă explicit. Așa cum rapsozii medievali nu își dezvăluiau tehnicile secrete de producere a poeziilor atunci când le recitau, tot așa medicii, avocații sau membrii oricărei profesii cu miză nu își dezvăluie secretele obținute prin ucenicie în momentul în care se manifestă discursiv.³⁰⁵

3.2. Doctrinile, chiar dacă nu limitează numărul membrilor, ci din contră, încurajează proliferarea lor, produc limitări prin faptul că îi leagă de anumite enunțuri, de punerea în comun a unuia și aceluiași ansamblu de discursuri. Iar când apar divergențe se produc rupturi, erezii care leagă noii membri de noile ansambluri discursive.³⁰⁶

3.3. Nu în ultimul rând și la o scară mult mai mare, sistemele educative limitează practicile discursive, circumscriindu-le intereselor de clasă ale celor care dețin puterea la un moment dat în societate. Prin modul în care

---

³⁰⁵ *Ibidem*, pp.61-63.

³⁰⁶ *Ibidem*, pp.63-64.

se distribuie, prin ceea ce permite și prin ceea ce interzice, educația urmează direcțiile marcate de opozițiile, clivajele și luptele sociale.³⁰⁷

Principiile metodologice și direcțiile de analiză propuse de Foucault au fost urmate de el pe întreg parcursul carierei sale, producând rezultate care i-au făcut pe istorici să considere că a revoluționat modul de a scrie istoria.³⁰⁸

Acestea pot fi folosite chiar sub formă de rețetă orientativă, urmărind oricare din direcțiile propuse de Foucault, în măsura în care le întâlnim în practicile discursive analizate.

E foarte probabil să nu ne lovim prea des de jocul cu distincția adevăr / fals – dacă analiza noastră nu vizează istoria la o scară mare sau dacă nu avem privilegiul de a trece printr-o perioadă de criză.

Însă e foarte probabil să întâlnim *sisteme de excluderi* care, în orice societate, pun în umbră anumite subiecte sau reduc la tăcere, prin ridiculizare, anumiți vorbitori în anumite contexte; să întâlnim reducerea la tăcere a *vocilor iraționale* sau a tuturor vocilor care au pierdut bățăliile simbolice anterioare; să observăm cum anumite texte, teme sau moduri de problematizare sunt scoase în față și reluate în mod redundant prin comentarii și recenzii, sau sunt ajutate să fure startul prin alte prilejuri (date de capacitatea

---

³⁰⁷ *Ibidem*, p. 64.

³⁰⁸ Paul Veyne, „Foucault revoluționează istoria”, în Paul Veyne, *Cum se scrie istoria*, București, Editura Meridiane, 1999, pp. 369-411.

sau de inventivitatea unui grup în a stabili agenda publică sau chiar termenii în care să se poarte dezbateră); să observăm cum *principiul autorului* sau, la o scară mai mare, *profesionalizarea* reușesc să limiteze stilul, posibilitățile și domeniile de manifestare ale unui individ la un traseu de carieră bine încadrat, consecvent, previzibil și, ca atare, domesticit; să observăm cum ceea ce poate fi spus și modul în care poate fi spus e limitat de procedurile interne ale *disciplinelor* sau, la o scară mai mare, de *constrângerile doctrinare*; sau, la o scară și mai mare, să vedem convergența dintre interesele de clasă, sistemele de putere și sistemele educative.

Bibliografie

1. Agar, Michael H. *Culture : how to make it work in a world of hybrids*, Rowman & Littlefield, 2019.
2. Agar, Michael H. *Speaking of Ethnography*, Sage Publications, 1986.
3. Alexander, Jeffrey C. & Smith, Philip (eds.), *The Cambridge Companion to Durkheim*, Cambridge University Press, 2005.
4. Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, 1991.
5. Atkinson, Robert, *Povestea vieții. Interviu*, Iași: Polirom, 2006.
6. Babbie, Earl, *Practica cercetării sociale*, Iași: Editura Polirom, 2010.
7. Barnard, Alan & Spencer, Jonathan, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, Routledge, 2010.
8. Barrett, Stanley R., *Anthropology: A Student's Guide to Theory and Method*, University of Toronto Press, 1996.
9. Bailey, Frederick George, *Tribe, Caste, and Nation*, Manchester University Press, 1960.
10. Bailey, Frederick George, *Stratagems And Spoils. A Social Anthropology Of Politics*, Westview Press, 2001.

11. Bennett, John W., *The Ecological Transition. Cultural Anthropology and Human Adaptation*, Elsevier Inc., Pergamon Press, 1976.
12. Berg, Bruce L., *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*, London: Allyn & Bacon, 2001.
13. Bernard, H. Russell, *Research Methods in Anthroopology. Qualitative an Quantitative Approaches*, Altamira Press, Sage Publications, 2006.
14. Bloor, Michael et al., *Focus Groups in Social Research*, Sage Publications, 2001.
15. Boas, Franz (ed.), *General Anthropology*, Heath and Company, 1938.
16. Boas, Franz, *Anthropology and Modern Life*, New York: Norton & Company, 1962.
17. Boissevain, Jeremy, „Network Analysis: A Reappraisal”, *Current Anthropology*, Vol. 20, No. 2, 1979.
18. Boyd, Danah, *It's complicated : the social lives of networked teens*, Yale University Press, 2014.
19. Bourdieu, Pierre, *Regulile artei. Geneza și structura câmpului literar*, București: Editura Univers, 1998.
20. Bourdieu, Pierre, *Contraofensive. Argumente în sprijinul rezistenței împotriva invaziei neoliberale*, București: Editura Meridiane, 1999.
21. Bourdieu, Pierre, *Despre televiziune. Dominația jurnalismului*, București: Editura Art, 2007.

22. Bourdieu, Pierre, *Despre câmpul politic*, Iași: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2012.
23. Bryman, Alan, *Social Research Methods*, Fourth Edition, Oxford University Press, 2012.
24. Bryman, Alan & Burgess, Robert (eds.), *Analyzing Qualitative Data*, Routledge, 1995.
25. Burcher, Morgan, *Social Network Analysis and Law Enforcement. Applications for Intelligence Analysis*, Palgrave Macmillan, 2020.
26. Burnham, Peter et al., *Research Methods in Politics*, Palgrave Macmillan, 2004.
27. Butaru, Lucian T., *Istoria Europei. Note de curs*, Cluj-Napoca: EFES, 2016.
28. Butaru, Lucian T., „Towards a Universal Basic Income. An Evolutionary Approach”, *Studia Universitatis Babes-Bolyai. Europaea*, LXII, 3, 2017.
29. Butaru, Lucian T., „Restructurarea sistemului capitalist în a doua jumătate a secolului al XX-lea”, *Vatra*, nr. 6-7, 2018.
30. Butaru, Lucian T., „Adevărul în vremea pandemiei. O analiză de discurs”, *Vatra*, nr. 1-2, 2021.
31. Castells, Manuel, *The Rise of the Network Society*, Wiley-Blackwell, 2010.
32. Catalano, Theresa & Waugh, Linda R., *Critical Discourse Analysis, Critical Discourse Studies and Beyond*, Springer 2020.

33. Cotoi, Călin, *Introducere în antropologia politică*, Iași: Editura Polirom, 2009.
34. Clifford, James & Marcus, George (eds.), *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, University of California Press, 1992.
35. Clifford, James, *On the Edges of Anthropology. Interviews*, Prickly Paradigm Press, 2003.
36. Darnton, Robert, *The Forbidden Best-Sellers of PreRevolutionary France*, W. W. Norton & Company, 1996.
37. Darnton, Robert, *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*, Iași: Polirom, 2000.
38. Deliege, Robert, *Lévi-Strauss Today. An Introduction to Structural Anthropology*, Berg Publishers, 2004.
39. Dumont, Louis, *Eseu asupra individualismului*, Editura Trei, 1996.
40. Durkheim, Émile, *The Division of Labour in Society*, Palgrave Macmillan, 1994.
41. Durkheim, Émile, *Suicide. A Study in Sociology*, Routledge, 2005.
42. Durkheim, Émile, *Regulile metodei sociologice*, Iași: Editura Polirom, 2002.
43. Emerson, Robert M.; Fretz, Rachel I. & Shaw, Linda L., *Writing Ethnographic Fieldnotes*, The University of Chicago Press, 2011.

44. Engelke, Matthew, *How to Think Like an Anthropologist*, Princeton University Press, 2018.
45. Eriksen, Thomas Hylland, „Overheating: The Anthropology of Accelerated Change Lecture 9: Energy”, în *YouTube.com*, [<https://youtu.be/T93LfnWyMaQ>], 19 nov. 2014.
46. Fleisher, Mark S., *Dead End Kids: Gang Girls and the Boys They Know*, The University of Wisconsin Press, 2000.
47. Fleisher, Mark S. & Krienert, Jessie L., *The Myth of Prison Rape Sexual Culture in American Prisons*, Rowman & Littlefield, 2009.
48. Geertz, Clifford, *Interpretarea culturilor*, ClujNapoca: Editura Tact, 2014.
49. Giddens, Anthony, *Sociologie*, București: Editura ALL, 2001.
50. Goffman, Erving, „On Fieldwork”, în Paul Atkinson & Sara Delamont (eds.), *SAGE Qualitative Research Methods*, vol. 1, Sage Publications, 2011.
51. Goodin, Robert E. & Tilly, Charles (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, 2006.
52. Graeber, David & Wengrow, David, *Zorii tuturor lucrurilor. O nouă istorie a omenirii*, Iași: Polirom, 2022.
53. Granovetter, Mark S., „The Strength of Weak Ties”, în *American Journal of Sociology*, 78:6, 1973.

54. Grenfell, Michael (ed.), *Pierre Bourdieu. Key Concepts*, Acumen Publishing, 2008.
55. Halewood, Michael, *Rethinking the Social through Durkheim, Marx, Weber and Whitehead*, Anthem Press, 2014.
56. Harris, Marvin, *The Rise of Anthropological Theory. A History of Theories of Culture*, Thomas Y. Cromwell Company, 1971.
57. Harris, Marvin, *Cultural Materialism. The Struggle for a Science of Culture*, Random House, 1979.
58. Harris, Marvin, *Theories of Culture in Postmodern Times*, AltaMira, 1999.
59. Harshaw, Tobin, „Army’s Anthropology Experiment Ends in Defeat”, *Bloomberg View*, 15 iunie, 2015, <http://www.bloombergview.com/articles/2015-07-15/army-s-anthropology-experiment-ends-in-defeat>.
60. Hill, Christopher, *The English Revolution*, Lawrence & Wishart, 1955.
61. Jupp, Victor (ed.), *Dicționar al metodelor de cercetare socială*, Iași: Editura Polirom, 2010.
62. Kitzinger, Jenny, „The Methodology of Focus Groups: the importance of interaction between research participants”, în *Sociology of Health & Illness*, Vol. 6 No. 1, 1994.
63. Kligman, Gail, *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*, University of California Press, 1988.

64. Krueger, Richard A. & Casey, Mary Anne, *Metoda Focus Grup. Ghid practic pentru cercetare aplicată*, Iași: Editura Polirom, 2005.
65. Kuper, Adam, *Anthropology and Anthropologists. The modern British School*, Routledge, 1983.
66. Latour, Bruno, „Networks, Societies, Spheres: Reflections of an Actor-Network Theorist”, *International Journal of Communication*, 5, 2011.
67. Lévi-Strauss, Claude, *Antropologia structurală*, București: Editura Politică, 1978.
68. Lévi-Strauss, Claude, *Gândirea sălbatică*, Iași: Editura Polirom, 2011.
69. Lindisfarne, Nancy & Jonathan Neale, „All Things Being Equal”, *The Ecologist*, 17th Dec. 2021, <https://theecologist.org/2021/dec/17/all-things-being-equal>.
70. Lipuma, Edward; Postone, Moishe & Calhoun, Craig J. (eds.), *Bourdieu: Critical Perspectives*, Polity Press, 1993.
71. Malinowski, Bronislaw, *Argonauts of the Western Pacific. An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea, (1922)*, Routledge, 2014.
72. Marcus, George & Fischer, Michael, *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*, The University of Chicago Press, 1999.

73. Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Opere*, vol. XIII, București: Editura Politică, 1962.
74. Mateescu, Veronica M. & Lucian T. Butaru.
"Workplace Relations In A Transylvanian Closed Village Community. Notes On Fieldwork." *Studia Universitatis Babes-Bolyai* 58.2 (2013): 245.
75. Mateescu, Veronica, *Management intercultural în România. Cazul IMM-urilor cu capital străin producătoare în sistem lohn*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2020.
76. Mayo, Elton, *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Boston: Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University, 1945.
77. McCracken, Grant, *The Long Interview*, Sage Publications, 1988.
78. Merton, Robert K., *Social Theory and Social Structure*, New York: The Free Press, 1968.
79. MIT Sloan, „Between the lines – using ethnography to design and lead organizational culture”, *Youtube.com*, 2 septembrie 2015,
https://www.youtube.com/watch?v=kAbaIb-NpW0&t=4s&ab_channel=MITSloan.
80. Peace, William J., Leslie A. White. *Evolution and Revolution in Anthropology*, University of Nebraska Press, 2004.

81. Penny, H. Glenn & Bunzl, Matti (eds.), *Worldly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*, The University of Michigan Press, 2003.
82. Petrovici, Norbert & Simionca, Anca, „Productive Informality and Economic Ties in Emerging Economies: The Case of Cluj Business Networks”, in Tul’si Bhambry et al. (eds.) *Perpetual Motion? Transformation and Transition in Central and Eastern Europe and Russia*, School of Slavonic and East European Studies, UCL: London, 2011.
83. Pichot, André, *La société pure. De Darwin à Hitler*, Champs-Flammarion, Paris, 2000.
84. Rabinow, Paul et. al., *Designs for an Anthropology of the Contemporary*, Duke University Press, 2008.
85. Radcliffe-Brown, A. R., *Structură și funcție în societatea primitivă*, Iași: Polirom, 2000.
86. Roberts, David D., *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism*, University of North Carolina Press, 1979.
87. Sahlins, Marshall D., *Culture and Practical Reason*, The University of Chicago Press, 1975.
88. Sahlins, Marshall D. et al., *Evolution and Culture*, The University of Michigan Press, 1988.
89. Sanjek, Roger (ed.), *Fieldnotes. The Makings of Anthropology*, Cornell University Press, 1993.
90. Scott, John P., *Social Network Analysis. A Handbook*, Sage Publications, 2000.

91. Schensul, Jean J. et. al., *Enhanced Ethnographic Methods. Audiovisual Techniques, Focused Group Interviews, and Elicitation*, Ethnographer's Toolkit , Vol 3, Altamira Press, 1999.
92. Smelser, Neil J. & Baltes, Paul B. (eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Elsevier, 2001.
93. Spradley, James, *Participant Observation*, Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, 1980.
94. Spradley, James, „Interviews”, în Mark Pogrebin (ed.), *Qualitative Approaches to Criminal Justice. Perspectives from the Field*, SAGE, 2003.
95. Spradley, James, *The Ethnographic Interview*, Waveland Press, 2016.
96. Stahl, Henri H., *Teoria și practica investigațiilor sociale. Metode și tehnici*, București: Editura Științifică, 1974.
97. Steward, Julian Haynes, *Basin-plateau Aboriginal Sociopolitical Groups*, Smithsonian Institution. Bureau of American Ethnology. Bulletin 120, University of Utah Press, 1997.
98. Steward, Julian Haynes, *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*, (Reprint Edition) University of Illinois Press, 1990.
99. Troc, Gabriel, *Postmodernismul în antropologia culturală*, Iași: Editura Polirom, 2006.

100. Van Maanen, John, „Qualitative Methods Reclaimed”, Raport nr. MIT WP 0156-06H, Sloan School of Management Massachusetts Institute of Technology, 1983,
<https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a134640.pdf>.
101. Van Maanen, John, *Tales of the Field: on Writting Ethnography*, The University of Chicago Press, 2011.
102. Veyne, Paul, *Cum se scrie istoria*, București, Editura Meridiane, 1999.
103. Voisé, Waldemar & Labadie, James H., ‘The Renaissance and the Sources of the Modern Social Sciences’, *Diogenes*, 6, 1958.
104. Vlăsceanu, Lazăr, *Introducere în metodologia cercetării sociologice*, Iași: Editura Polirom, 2013.
105. Wiseman, Boris, *The Cambridge Companion to LéviStrauss*, Cambridge University Press, 2009.
106. White, Leslie A., *The Science of Culture. A Study of Man and Civilization*, Grove Press, 1949.
107. Winthrop, Robert H., *Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology*, Greenwood Press, 1991.
108. Wodak, Ruth & Meyer, Michael, *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publications, 2001.
109. Wolf, Eric, *Europa și populațiile fără istorie*, Chișinău: Editura ARC, 2001.
110. Wolf, Eric, *Pathways of Power. Building an Anthropology of the Modern World*, University of California Press, 2001.

111. Xu, Yi-Chong & Weller, Patrick, *Inside the World Bank: Exploding the Myth of the Monolithic Bank*, Palgrave Macmillan, 2009.
112. Young, Robert, *Untying the Text: A Post-structuralist Reader*, Routledge & Kegan Paul, 1981.